

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. VI No. 13]

March, 1984

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the eleventh issue of the Bulletin. Besides articles, special news item and statistics on tribal literacy, important Government Resolutions have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government administrators and executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. VI, No. 13, March 1984

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and
Training Institute, Pune

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director
Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State
Pune 411 001

Printer : Manager
Government Central Press
Bombay

CONTENTS

Page

Editorial

- (1) Evaluation study of Integrated Tribal Development Project, Thane-I, Jawhar— Observations and Recommendations .. 5

M. B. Aphale and K. V. Bairagi

- (2) Pattern of Borrowing and Repayment of loans of the farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra. .. 10

Jagannathrao R. Pawar, Vithalrao R. Shete and Dilwar J. Naikwadi.

- (3) Infrastructural constraints responsible for non use of farm technologies in tribal area of Kinwat tahsil at Nanded District. .. 13

Dr. R. R. Kulkarni

- (4) Demographic profile of Andaman Negritos .. 16

Rikshesh Malhotra

- (5) Comparative Economics of Tribal and Non-tribal Agriculture in Dhule district, A case study by size of farms. .. 19

P. G. Desale, R. G. Patil and D. V. Kasar

- (6) Crop Calender and festivals of Gonds of Bhandara District. .. 26

Dr. V. S. Waghaye

- (7) Tribal Literacy in Maharashtra during last two decades (1971 and 1981). .. 29

- 8) Literacy rate (per cent) among the Scheduled Tribe population as compared to such rate among the general population 1981. .. 30

- (9) Districtwise Tribal literates in Maharashtra State. .. 31

CONTENTS

	Page		Page
(10) Education in Tribal Sub-Plan Area (1982-83).	32	(14) वृत्त विशेष	46
(11) आदिवासी संस्कृति-प्रगती आणि संभाव्य धोके प्रा. श्री. रा. मिलवडीकर	33	(15) शासन निर्णय-आदिवासींना शासनाने दिलेल्या निरनिराळ्या सोयी/सवलतींचा गैरफायदा घेण्याच्या विंगर आदिवासींच्या प्रयत्नांना आळा घालण्याबाबत उपाययोजना समितीची नेमणूक.	47
(12) आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाची घडण विनायक तुकाराम	34	(16) शासन निर्णय-शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेत सुधारणा करण्यासाठी शासनास भार्गदर्शन करण्यासाठी समितीची स्थापना.	48
(13) आदिवासी कला व विकास योजना उत्तमराव सोनवणे	42		

YUNOX

Evaluation Study of Integrated Tribal Development Project Thane-I, Jawhar

(Observations and Recommendations)

M. B. Aphale* and K. V. Bairagi**

THE Tribal Research and Training Institute, Pune at the instance of the Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi undertook the "Evaluation Study of ITDP, Thane-I, Jawhar". The period under review was 1976-77 to 1981-82.

Objectives of the Study

The following were the objectives of the study :—

- (1) To study schemewise allocations of funds and their utilisation ;
- (2) To find out the extent to which the benefits of the programmes are derived by the tribals under the sectors ;
- (3) To study the pattern of implementation of programmes ;
- (4) To study the attitudes of tribal people towards the programmes selected ;
- (5) To study the extent of selected programmes according to the felt needs of the tribal people.

Methodology of the Study

It was not possible to cover all the sectors of Tribal Sub-Plan due to many constraints like time at the disposal, manpower, etc. Therefore, the schemes implemented under the

following core-sectors were selected for the study :—

- (1) Education,
- (2) Health programme,
- (3) Irrigation ,
- (4) Roads and Communication.

The total number of schemes implemented under the above sectors is very large. It was, therefore, not possible to cover each and every scheme. The schemes which had significant impact on tribal life were, therefore, selected for detailed study.

In addition to scheme studies we have also conducted case-studies in order to know the insights of the programme.

Besides this, in order to assess the views of the concerned Implementing Officers and Project Officer of I. T. D. P. interviews are conducted.

The important observations and recommendations of the study are given in the following pages. Firstly, we have recorded our sectorwise observations for all sectors followed with recommendations.

OBSERVATIONS

I. Schemes under Tribal Sub-Plan i.e. (TSP)

- (1) In Thane district there are two I. T. D. Ps. viz. Thane-I (Jawhar)

and Thane-II (Shahapur). The grants are released for district as a whole and not I. T. D. P. wise. No I. T. D. P. wise separate record of schemes implemented was maintained either by the District Planning And Development Council or by the Project Officer of I. T. D. P. except for the years 1978-79 and 1979-80. In absence of any base, it was told that the grants were apportioned between two I. T. D. Ps. in 60 : 40 ratio.

- (2) The schemes under T. S. P. were formulated by taking into account their practical use. But there are some schemes which were not being implemented. The non-implementation of these scheme despite the budget provision is a significant point. It has been observed that the funds earmarked under these schemes were surrendered.

It was observed that a number of schemes after implementing for 1 to 2 years were given up subsequently.

- (3) A scrutiny of schemes under T. S. P. revealed that number of schemes under various sectors have not been implemented. This has resulted into shortfall of expenditure as against the fund provided under that particular scheme. The amount

*Reserch Officer, T. R. and I. I., Pune-1.

**Research Officer, T. R. and T. I., Pune-1.

This article is the abstract of the "Study of I. T. D. P., Jawhar" by Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune, 1983.

budgeted under these important and need-based schemes seem to have been diverted to other schemes because there has been cent per cent expenditure against the provision made for the district as a whole under T. S. P.

(4) The expenditure under individual benefit schemes is meagre.

(5) A study of schemes implemented under Nucleus Budget in the year 1981-82 revealed that although the intention was to encourage innovative schemes and evolution of schemes of local importance, there had been confusion in the minds of implementing agencies. In absence of specific instructions regarding utilization of Nucleus Budget Grants, some of the schemes had been implemented for the purpose for which the Nucleus Budget was not introduced.

(6) At present there is no separate evaluation and monitoring machinery for T. S. P. programmes. Therefore, hardly there is an evaluation of programmes in the State.

(7) The Project Officers has to co-ordinate the activities of all the implementing agencies. He cannot exercise effective control over the implementing agencies as the implementing agencies work under the administrative and technical control of the respective heads of departments. This hampers the progress of Tribal Development.

(8) Postings in Tribal Areas are often regarded as punishment due to its under development, lack of facilities in education, health, communication, recreation, etc. The remoteness, unhealthiness, want of accommodation make them inhospitable. The persons posted in tribal areas try to get themselves transferred right from their joining date or do not join. Due to this

a number of posts remain vacant for months together.

II. Education Sector

(1) A comparison of literacy percentage of 1971. Census with 1981 census shows a slight increase of 3.77 per cent. The male literacy as per 1981 census is 19.55 per cent. and the female literacy is only 4.27 per cent. As against to this the State's respective percentage of literacy is 50.63 and 34.63 per cent. This reveals that even after 35 years of independence, tribals are far behind the general population.

(2) There has been an increase in the enrolment of students at different levels of education. However, as compared to the general enrolment the enrolment of S. T. students is low. This shows lack of initiation on the part of teachers, parents and administrators in the field of primary education. There is heavy wastage and stagnation among tribal students.

(3) The question of quality of good education is a matter of unsolved question. It was observed in our case studies that a large number of students was reported to be permanently absent. the few teachers were irregular in attendance. Similarly the supervision of Inspection staff was also not effective. There was a problem of availability of trained teachers also.

(4) There were 686 primary schools in the Project area out of which 481 i.e. 70 per cent were single teacher schools. The performance of these schools was not found satisfactory.

(5) The study of schemes viz. (1) Establishment of Vikas Wadis, (2) Balwadis and (3) Non-formal Education revealed that these schemes could not get the success

to the desired extent due to following reasons :—

- (i) No proper propaganda,
- (ii) Inadequate honorarium to teachers,
- (iii) Lack of educational equipments,
- (iv) No provision of milk, biscuits, etc. to students.

As per Government directives, to start a non-formal education class, the minimum number of students should be 30. However, it is difficult to get this minimum number of students in project area. Also the enrolled students are irregular in attendance.

(6) There were 29 secondary schools, 3 Government Post Basic Ashram Schools, 5 Post-Basic Ashram Schools run by Voluntary Agencies and 7 Higher Secondary High Schools. One high school caters to the needs of 30 to 40 villages having 25 to 30 thousand population. Considering the number of primary schools and taking into account the importance of education the facilities of secondary as well as higher secondary education are very much inadequate.

(7) Out of 38 Ashram Schools functioning in the Project Areas, only 6 Ashram Schools had Government buildings. The remaining 32 Ashram Schools were housed in rented buildings. Tubular structures were also erected wherever necessary to accommodate the students as a temporary arrangement.

(8) The case studies of voluntary agencies schools, Government B. C. hostels and voluntary agencies hostel showed the unsatisfactory state of affair of S. S. C. level results of tribal students.

(9) All the surveyed B. C. hostels were housed in inadequate rented buildings. Due to this fact the tribal students could not be provided with furniture.

III. Health Programme

(A) Medical and Public Health

(1) After relaxation of population norms of PHC., for tribal areas from 50,000 to 25,000, still 11 PHCs. are to be opened in the Project area. Also the facilities of rural hospitals, Ayurvedic dispensaries etc. are to be enhanced. The remoteness and inaccessibility of tribal population from PHCs. is an important cause of heavy mortality. The non-availability of Government medical Officers to man the remote dispensaries in the interior tribal areas has nullified the efforts to cover effectively the health of tribals.

(2) Out of 265 villages coming under surveyed PHCs., 101 villages i.e. 38 per cent were not covered by State Transport Communication, as they are difficult villages.

(3) Out of 5 surveyed PHCs., the vehicles of 3 PHCs. were found out of order for a long period.

(4) In all 27 posts of various categories were vacant as on 31st March 1982 from the surveyed PHCs.

(5) The case-studies of 5 PHCs. revealed that there is no awareness in tribals to attend PHCs. When ever patients attend PHCs., they do not run to PHC at initial stage of disease. There is no response from tribal females also to adopt family planning as compared to tribal males.

(6) It is observed that the T. B., Leprosy diseases still exist in the Project area.

(7) In Project area, the lodging/boarding, hotel and restaurant

facilities are rarely available. This creates inconvenience to relatives of Indoor patients.

(8) Out of 30 sub-centres coming under the jurisdiction of 5 surveyed PHCs, only 9 sub-centres had Government accommodation. Due to nonavailability of Government buildings at sub-centre level, the A. N. Ms. do not stay at sub-centre head-quarter.

(9) Due to increase in the strength of beds in the cottage hospital, the present building was found to be inadequate. Moreover, the present building was seen to be repaired. The staff quarters also were seen not sufficient to accommodate the entire staff of the hospital.

(B) Drinking Water Supply

(10) During the physical verification of 33 bores wells which were treated as successful, it was observed that 12 bore wells were found to be out of use for a long period.

During a span of six years, only 158 bores were tried by G. S. D. A. in the Project area. This is a very low progress.

(11) Out of 5 rural piped water supply schemes under local sector, 2 were not in use since 1976 due to breakage in the tank. In the Project area, 4 rural piped water supply schemes under State sector were under execution. A huge amount is spent on these schemes but there is a spillover of work, and the works are still incomplete.

IV. Irrigation Sector

(1) The percentage of area irrigated to total cropped area is negligible i.e. only 2.39 per cent. (1978-79).

(2) The discussions with various authorities engaged in the implementation of various schemes under Irrigation Development revealed

that the following hindrances had come in the task of irrigating land in the Project area.

- (i) Hilly nature i.e. uneven topography of land to be irrigated;
- (ii) Limitation of feasibility of suitable sites in identifying irrigation projects;
- (iii) Uneconomic holdings of the land owned by small cultivators;
- (iv) Land holdings of small farmers are not compact to make irrigation viable due to sub-divisions and fragmentation.
- (v) Lack of mutual understanding to take up community irrigation works and indebtedness of beneficiary to seek loan finance from institutions;
- (vi) Due to poor economic conditions individual cultivator cannot avail the benefit of scheme of irrigation well on individual basis. Under the present scheme the beneficiary has to pay 50 per cent of loan amount. But due to poor economic condition he is unable to pay this amount;
- (vii) Low water level.

(3) The survey conducted by Tribal Development Officer, Thane shows that out of 506 pumps distributed 493 were surveyed. Out of 493 pumps surveyed, 264 i.e. 54 per cent were not in use, due to various reasons. The physical verification of 25 pumps carried out by the field officers of Tribal Research and Training Institute, Pune 1 showed that 11 pumps were out of use for various reasons.

(4) Out of 12 irrigation wells physically verified for which subsidy is given, 6 wells could not be put into use due to non-availability of source to fetch the water i.e.

either oil engine or electric motor pump.

(5) As per draft sixth five year plan of ITDP., the position as on 31st January 1980 showed that out of 501 villages in the Project Area only 292 villages were electrified. Thus, there is a balance of 209 villages which are still to be covered under electrification.

(6) It has been projected that the "Surya Irrigation Project" a major Project in the ITDP area, will create the Irrigation potential of 1,456 hectares by the end of 1982 but the beneficiaries were not enthusiastic about utilizing the same. Very low response was received from the tribal farmers. Same is the experience about minor irrigation schemes under state and local sectors.

(7) Loan procedure for irrigation well is complicated and time consuming. The tribal cultivators find it difficult to complete the procedure and hence they do not get assistance in time.

V. Roads and communication

(1) Of the total existing road length in Project area 749.92 kms. can be used as all weather roads and 544.73 kms. can be used as fair weather roads.

(2) There are 108 market centres in the Project Area, out of which only 78 are connected by all weather roads leaving balance of 30 centres to be connected.

(3) Out of 1,460.38 kms. of roads under management of Zilla Parishad, Thane as on 31st March 1982, 1,311.21 kms (89.78 per cent) were surfaced roads and 149.17 kms were unsurfaced roads.

So far as surfaced roads are concerned 1,214.50 kms. (92.62 per cent) were surfaced from water

bound mecadam, 93.14 kms. (7.10 per cent) were surfaced from black tapping and rest 3.58 kms. (0.28 per cent) were surfaced from Cement Concrete.

Out of 149.17 kms. of unsurfaced roads, 101.08 kms. (i.e. 68 per cent) were un-motorable roads.

(4) Time consumption for construction of roads is lengthy.

(5) Roads were constructed by using natural material i.e. mud, murum, etc., as such during the rainy season these roads become un-useful for communication resultantly they cut off project area from other area.

Recommendation

The important recommendations made by the Tribal Research & Training Institute, Pune are as under :—

(I) Schemes under Tribal Sub Plan

1. The evaluation and monitoring machinery needs to be strengthened. The evaluation and monitoring cells should be ceated at Tribal Research & Training Institute, Pune and Commissioner Tribal Development level so that implementation of Tribal Sub Plan programmes can be watched.

2. It is necessary to take adequate steps to systematize the I.T.D.P. wise data at D.P.D.C. level because it is pivot of the pyramid of District Planning, implementation and evaluation.

3. The provisions under Individual Benefit Schemes should be increased. More and more individual benefit schemes should be introduced to uplift the tribal families from below poverty line. More stress should be given to income generating schemes under sectors like Agriculture, Dairying, Fishries, Khadi and village industries, arti-

sans, small business, services which will promote the supplementary income of individual Adivasis living below poverty line.

4. In order to enable the Project Officer to have effective control over the implementing agencies, suitable administrative re-organization in Tribal Sub Plan area is absolutely necessary. All the implementing officers may be placed under the direct control of Project Officer. The staff consisting of concerned experts from different departments will have co-ordination only when all these officers will be placed to work under the control of Project Officer. For this purpose the Project Officers should not be below the rank of selection grade Deputy Collector.

5. So far as the schemes under Nucleus Budget are concerned, schemes of "local importance" giving benefits to the individual tribal for upliftment from below poverty line should be implemented. The revised specific instructions issued by Tribal Development should be followed.

6. As regards postings in tribal areas,

(i) The suitable and willing personnel to work in tribal areas should be posted.

(ii) Adequate monetary and non-monetary incentives to the posts in the tribal areas should be provided e.g. Tribal area allowance, Government quarter, concession for education etc.

(iii) It is necessary to concentrate on building up of suitable cadres of persons committed to work for longer tenure with a common basic understanding about tribal problem and approach to their solutions.

(II) Education Sector—

(1) In order to increase the literacy percentage:—

(i) Tribal parents may be persuaded to send their children to school.

(ii) The drop-outs and stagnation be minimised,

(iii) New primary schools should be opened in each pada/group of padas depending upon the population of pada and village.

(iv) In order to attract tribal students to schools mid-day meals, uniforms, books, slates etc. may be provided,

(2) The present inspecting machinery should be expanded. The inspecting staff should pay actual visits to the schools at regular intervals and conduct the meetings of teaching staff and guide them besides their regular inspection.

(3) Immediate steps need to be taken upto convert single teacher schools into multi-teacher school.

(4) So far as the schemes establishment of Vikaswadis, non-formal education are concerned propagands should be made. The amount of honorarium should be increased suitably. In order to attract children to these classes milk biscuits etc. should be provided,

(5) To start with a non-formal education class the minimum requirement of students should be reduced from 30 to 15. The students attending class should also be paid stipend.

(6) The structural imbalance at the middle and higher secondary level of education should be removed expeditiously by opening of secondary and higher secondary schools.

(7) As regards Government Ashram Schools not having Govt.

buildings, land either Government or private should be acquired on priority basis and then a building construction programme should be chalked out. This should also be followed in case of Government Backward Class hostels.

(8) In order to increase the percentage of S. S. C. level results special coaching classes in English, Maths and Science should be conducted right from the beginning of the academic year.

(9) Education and training for tribals should be more job oriented. More I. T. I.s., Polytechnics should be opened. Special coaching of graduates for IAS, IPS etc. examinations and some other job oriented technical programme should be undertaken.

(III) Health Programme

(A) Medical and Public Health

(1) As per relaxation in population norm for tribal area to open new PHC from 50,000 to 25,000 still 11 more P. H. Cs. are required to be opened in the Project area. The sites for these P. H. Cs. and their sub-centres should be decided in such a manner that they will cover the largest possible villages around them.

(2) The vehicles should be kept in order duly repaired.

(3) The tribals should be persuaded through health education, group meetings and exhibits etc. to avail various facilities extended by Government. The field level workers should be extensively trained.

(4) A separate shed for relatives of patients should be erected in every P. H. C.

(5) Buildings of sub-centres along with A. N. Ms. quarters should be constructed on top priority

(6) The diseases like T. B., Leprosy etc. should receive immediate attention. Systematic survey should be carried out to identify these cases.

(7) Additions and alterations to the present buildings of cottage hospital should be made so as to accommodate the increase in beds.

(B) Drinking water supply

(1) The Ground Water Survey and Development Agency should create Administrative set up to attend the repairs to pumps which go out of use.

(2) The programme of drilling of borewells should be taken up on massive scale Hamlet/pada should be considered as a Unit for drilling a bore.

(3) Necessary feasibility study should be carried out so as to work out a phased programme.

(4) Immediate steps should be taken up to repair tanks, which had leakages.

(5) So far as Rural piped water supply schemes under State sector are concerned, steps should be taken up to complete these works expeditiously.

(6) As regards construction of drinking water wells, a target should be specific and realistic. Top priority should be given to villages not having potable water. The proper attention also needs to be given for repairs of wells.

(IV) Irrigation Sector

(1) In view of low level of irrigation, a Master Plan for irrigation and phased programme for survey and execution should be prepared.

(2) So far as the electric motor pumps under repairs, necessary follow up machinery should be created by the Directorate of Tribal

(contd. on p. 15)

Pattern of Borrowing and Repayment of Loans of the Farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

JAGANNATHRAO R. PAWAR, VITHALRAO R. SHETE AND DILAWAR J. NAIKWADI
 Department of Agricultural Economics, Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri,
 Dist. Ahmadnagar, Maharashtra (India)

Though agriculture in the Tribal Sub-Plan area of Western Maharashtra is a peculiar type of traditional agriculture characterized by low levels of utilization of certain resources and low levels of productivity, there is a great scope for increasing total production and productivity of agriculture in the area through technological change associated with the use of a wide range of new forms of inputs, technical expertise and external finance. However, because of small size of holding and low levels of income, majority of the farmers in the area find it difficult to effect improvements in their farm business for obtaining potential output growth. Furthermore, owing to a specific nature of socio-economic value systems and institutional set-up prevailing in the area, the farmers are either being deprived of or refraining themselves from the use of external finance for acquiring various forms of inputs required for increasing efficiencies of crop and livestock production activities within the given technological framework. Any strategy aiming at the supply of external finance to the farmers may, therefore, be considered as an appropriate measure for speedy development of agriculture in the area. The appropriateness and adequacy of such a type of strategy, however, will have to be viewed in the context of existing behaviour of

the farmers with regard to borrowing and repayment of loans.

The present study, therefore, attempts to delineate the pattern of borrowing and repayment of loans in respect of tribal and non-tribal farmers in the Tribal Sub-plan area of Western Maharashtra.

Methodology

The study is based on the farm level data obtained from the sample of 990 tribal farms and 198 non-tribal farms selected at random from 5 per cent of the tribal villages in the Tribal Sub-Plan area of Western Maharashtra. The data on the aspect such as borrowing of loans from

different sources, utilization of loans for various purposes, repayment of loans, farm size, farm income, family consumption expenditure, etc. were collected by survey method for the year 1979-80. The pattern of borrowing and repayment of loans has been studied separately for the tribal and non-tribal farms.

Results and Discussion

(i) *Salient Features of the Sample Farms.*—Before attempting an analysis of the pattern of borrowing and repayment of loans in case of the tribal and non-tribal farms, the salient features of the sample farms are given in Table I.

TABLE I

Per Farm Land Use Pattern, Crop Pattern and Value of Capital Assets of the Sample Farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

Particulars	Tribal farms	Non-Tribal farms	All farms
1. Size of holding .. .. (ha)	2.74 (100.00)	5.83 (100.00)	3.26 (100.00)
2. Net sown area .. .. (ha)	2.44 (89.05)	5.58 (95.71)	2.96 (90.80)
(a) Irrigated .. .. (ha)	0.17 (6.20)	1.11 (19.04)	0.33 (10.12)
(b) Unirrigated .. .. (ha)	2.27 (82.85)	4.47 (76.67)	2.63 (80.68)

(Figures in the parentheses relating to net sown area indicate percentages to the size of holding while those relating to crops form percentages to the gross cropped area).

Particulars		Tribal farms	Non-Tribal farms	All farms
3. Gross cropped areas .. (ha)		2.89 (100.00)	7.16 (100.00)	3.60 (100.00)
(a) Foodgrain crops .. (ha)		2.29 (79.24)	5.36 (74.86)	2.80 (77.77)
(b) Commercial crops .. (ha)		0.32 (11.07)	0.68 (9.50)	0.38 (10.56)
(c) Miscellaneous crops .. (ha)		0.28 (6.69)	1.12 (15.64)	0.42 (11.67)
4. Value of capital assets excluding land				
(a) Per farm .. (Rs.)		5,905.20	19,417.29	8,157.22
(b) Per cultivated hectares .. (Rs.)		2,155.18	3,330.58	2,502.21
5. Number of animals ..		6.93	17.94	8.77
6. Number of poultry birds ..		5.40	6.64	5.61
7. Number of persons in the family ..		7.92	10.28	8.32

The average size of holding was 2.74 and 5.83 hectares per farm and 0.35 and 0.57 hectares per capita in case of the tribal and non-tribal farms, respectively. The net Sown area formed 89.05 and 95.71 per cent of the total size of holding of the tribal and non-tribal farms. Because of limitations on availability of irrigation facility and capital assets, both the types of farms allocated relatively a large proportion of their gross cropped area for cultivation

of foodgrain crops. Besides, most of the animals possessed by the sample farms were relatively less productive though their number was quite high.

(ii) *Levels of Income and Consumption Expenditure of the Sample farm Families.*—Table II presents the levels of annual income and consumption expenditure on per family and per capita basis in respect of the tribal and non-tribal farm families.

TABLE II

Per Family Total Annual Income and Consumption Expenditure of the Sample Farm Families in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

Particulars		Tribal farm families	Non-Tribal farm families	All farm families
Total Annual income ..		4,254.01 (537.12)	8,229.79 (800.56)	4,916.64 (581.03)
Total Consumption expenditure ..		5,298.00 (668.94)	7,616.54 (740.91)	5,684.43 (680.94)
Surplus or deficit ..		—1,043.99 (—131.82)	613.25 (186.65)	—767.79 (—99.91)

(Figures in the parentheses are on per capita basis).

The total annual income amounted to Rs. 4,554.01 and Rs. 8,229.79 per family and Rs. 537.12 and Rs. 800.56 per capita in case of the tribal and non-tribal farm families, respectively. As against this, the total annual consumption expenditure was Rs. 5,298.00 per family and Rs. 668.94 per capita in case of the tribal farm families and Rs. 7,616.54 per family and Rs. 740.91 per capita in case of the non-tribal farm families. The comparison of the income and consumption expenditure estimates thus indicates that the family's budget was in deficit in case of the tribal farm families, while the non-tribal farm families could derive a marginal surplus after meeting consumption needs.

Looking to the present levels of income and consumption expenditure estimates it may be said that as a result of predominance of foodgrain crops in the cropping pattern and low capital base, the income levels of both the types of farm families were relatively low to meet consumption needs and there was hardly any scope for undertaking new investments or effecting improvements in the production activities through the surpluses generated of own farms. The appalling economic conditions of the tribal and non-tribal farms, therefore, make their case more deserving for supply of external finance.

(iii) *Pattern of Borrowing of Loans by the Sample Farms.*—From the foregoing analysis of income and consumption expenditure levels of the sample families it is evidenced that the tribal farms had no surpluses of any kind for effecting additional investments in their crop and livestock production activities. Even the non-tribal farms could derive only marginal surpluses after meeting families' consumption needs. Both

the types of farm families, therefore, depended on external finance for meeting the deficiencies of funds required for production, investment and consumption purposes. Table III presents the per farm amount of loans borrowed by the sample farm families for different purposes.

fixed capital assets including livestock. The utilization of loans for productive purposes was thus proportionately high in case of the non-tribal farms as compared to the tribal farms.

The sample farm families obtained loans from various sources. The

break-up of the per farm loans according to different sources is given in Table IV for the tribal and non-tribal farm families separately.

For the sample farm families, the important sources of loans were co-operative bank's commercial banks, Government, private money lenders and relatives and friends. However, in case of tribal farm families, the major portion of the loans (44.33 per cent) came from the Tribal Development Authority of the State Government. The borrowings of loans from co-operative and commercial banks together formed 21.62 and 61.54 per cent of the total loans borrowed by the tribal and non-tribal farm families, respectively. Further it is interesting to note that, in spite of our increasing emphasis on institutional finance during last three decades, the private money lenders continued to lend 18 to 28 per cent of the total loans borrowed by the sample farm families.

TABLE III

Per Farm Purposewise Amount of Loans Borrowed by the Sample Farm Families in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

Purposes of Loan	(Rupees)		
	Tribal farm families	Non-Tribal farm families	All farms families
1. Crop production	114.71 (24.77)	1,210.60 (43.84)	296.79 (35.21)
2. Purchase of livestock	70.85 (15.30)	376.30 (13.63)	121.26 (14.38)
3. Digging of new wells and repairs to old wells ..	34.40 (6.56)	628.41 (22.76)	130.10 (15.43)
4. Installation of pump sets	15.60 (13.37)	135.90 (4.92)	35.25 (4.18)
5. Consumption	231.60 (50.00)	410.20 (14.85)	259.57 (30.80)
Total	463.16 (100.00)	2,761.41 (100.00)	842.97 (100.00)

(Figures in the parentheses indicate percentages to the total).

The total amount of loan borrowed was Rs. 463.16 and Rs. 2,761.41 per farm in case of the tribal and non-tribal farm families, respectively. The tribal farm families used almost 50 per cent of the total loans for meeting different consumption needs. The proportion of loans used for crop production activity was 24.77 per cent and investments in purchase of livestock, digging of new wells and repairs to old wells and installation of pump-sets together shared 25.23 per cent of the total borrowings. Contrary to this, the non-tribal farm families used 14.85 per cent of the total borrowings for consumption purpose, 43.84 per cent for crop production activity and the remaining 41.31 per cent for investments in

TABLE IV

Per Family Sourcewise Amount of Loans Borrowed by the Sample Farm Families in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

Source of Loan	(Rupees)		
	Tribal farm families	Non-Tribal farm families	All farm families
1. Co-operative banks	70.81 (15.29)	1,120.70 (40.59)	244.32 (28.98)
2. Commercial banks	29.29 (6.33)	578.48 (20.95)	120.05 (14.24)
3. Government	205.31 (44.33)	151.20 (5.48)	196.37 (23.30)
4. Private money lenders	130.60 (28.20)	480.23 (17.38)	188.38 (22.35)
5. Relatives and friends	27.15 (5.87)	430.80 (15.60)	93.85 (11.13)
Total	463.16 (100.00)	2,761.41 (100.00)	842.97 (100.00)

(Figures in parentheses indicate percentages to the total).

Infrastructural Constraints responsible for non-use of farm technologies in tribal area of Kinwat Taluk of Nanded District

Dr. R. R. KULKARNI

Assistant Professor of Extension College of Agriculture, Parbhani

In Marathwada region of Maharashtra, tribals are concentrated in Kinwat taluka of Nanded district. The Gond, Pardhan, Kolam and Andh accounts to four per cent of total population of the district. Eighty per cent of these depend on agriculture as a main source of livelihood. These tribal communities, due to poor transport and communication facilities in hilly area, remained isolated.

Due to the constitutional provisions for the tribals, number of development agencies like Tribal Development Corporation, Forest Labourers Co-operative Societies, Adivasi Co-operative Societies, Ashram Schools have been established.

In Kinwat taluka (133) tribal villages have been carved out from the total villages and Integrated Tribal Development Project is being implemented since 1974. Tribal Sub-Plan has been prepared and activities are being carried out in an integrated manner.

In spite of all the efforts, the tribal development seems to be slow, because of low crop production, predominance of illiteracy, dependency of tribals in fate and pernatural power, etc. The tribal farmers do not use recommended farm technologies like seed, fertiliser, plant protection measures, etc., but follow religious observances,

worshipping of totemic animals, ceremonial offerings to deities for bumper crop yields and protection to animals from natural calamities and diseases. Though the cattle population in the area is more, yet the use of milk by tribal families is negligible. It is sold but not consumed in the family. The tribal herdsman do not use recommended animal husbandry practices. In spite of opening of the Ashram Schools for children, the tribal seems reluctant to send his children to schools. Thus, looking to the non-use of farm technologies and non-availability of facilities provided under Integrated Tribal Development Project, it seems worth to know some of the constraints, specially infrastructural constraints, operating in the

area. This paper, therefore, put forth some infrastructural constraints for non use of farm technologies and non availment of facilities under different schemes.

Out of 133 villages, 9 villages were visited by the researcher and 114 tribal farm families were contacted for obtaining relevant information required for the paper. The respondents were also asked to narrate their experiences about the extension staff involved in rendering them services. The farmers were specially asked about the working of extension staff at block level, staff, of led bank, personnel in forest co-operatives, revenue staff, etc., Their responses as narrated are mentioned below ;—

TABLE No. (1)
Infrastructural constraints

Serial No.	Constraints	No. of farmers	Percentage
<i>Credit—</i>			
1	Do not got sufficient and timely credit	108	97.73
2	Credit given only to influential people in village	91	79.82
3	Complicated and costly credit procedure	89	78.07
<i>Service and Supply—</i>			
1	Stock of inputs disappear soon after arrival	111	97.36
2	Inputs neither received well before season nor in adequate quantity.	87	76.31
3	Fair treatment not received from staff	79	62.29
<i>Information Transfer —</i>			
1	Lack of knowledge about technologies	85	74.56
2	Trainings not conducted in village hence not attended	110	96.49
3	Inadequacy of mass media	85	74.56

Lack of credit was perceived as hinderance for adoption of farm technologies by 97 per cent farmers. They did not get sufficient and timely credit for use of technologies like seed, fertilizer, electric motor, fees for cattle, purchase of implements etc. They (79.82) also reported that obtaining credit from banks or from the other agencies was tedious job and only credit meant for influential people and well to do farmers. About 78 per cent farmers felt that credit procedure is complicated and costly. They could not get required documents form Revenue authorities in time and thus loan borrowing was delayed.

The service and supply organisations like co-operative societies, agro service centres, Development Block, did not supply required inputs in time and even if the inputs are kept for sale, the stock was soon exhausted. Moreover, the sale of these inputs is at the Headquarters of the staff, which is about 15 to 20 kms. away from the villages of respondents. The stock of inputs like seeds, fertilizers, insecticides was neither received well before season nor inadequate quantity. The constraint was reported by 76 per cent tribal farmers. The fair treatment not received at organisations was considered to be responsible for non-use of technologies by 68 per cent respondents.

Lack of adequate knowledge about technology contributed to technological gap in case of 74 per cent tribal farmers. Training programmes not conducted in the villages and inability to participate in trainings organised at distant villages also reflected in non-use of farm technologies. Inadequancy of mass media like farm magazines, newspapers, Radio etc. was also reported as a factor by 74 per cent

respondents in non-use of farm technologies.

Extension strategies

The non-availability of inputs in time complicated credit procedure, inaccessibility to headquarters, unfair treatment by staff were some of the infrastructural constraints responsible for non-use of farm technologies.

A tribal village, generally consists of 4 to 5 hamlets (Gada) each consisting of 40 to 50 huts. These hamlets or *gudas* are spread over in 4 to 6 miles radius. For 4 to 5 such villages one village level extension worker is responsible for carrying out developmental activities. This village level extension worker could not contact each and every family, when needed. In rainy season when the roads are blocked, due to flood, the work is hampered substantially. Even a farmer could not go to headquarters for a month period. The village Revenue Village Officer, Secretary of Gram Panchayat and co-operative society, in charge of a village, reside generally at taluka headquarters. Obtaining relevant information and record from these personnel is really a tedious job for tribal farmers. It seems from the interview of respondents that there lacks proper linkage between Revenue Block and Project authorities. The farmer desirous for crop loans has to go door to door of these officials, for requisite land records and information. This is a time consuming work which generally remains unattended both by the officials and farmers.

(1) This has developed in an unfavourable attitude on the part of tribals towards development agencies, which has resulted in wide technological gap. *It is, therefore, suggested that before Monsoon season*

starts, all staff of village level should plan well in advance the loan, inputs and other requirements of the farmers. This will save time, money and energy of the tribal farmers.

(2) To overcome the above mentioned infrastructural constraints, the following reformation in the administrative set-up in Tribal Sub-Plan area is suggested :—

In tribal area Panchayat should be the unit of operation to be able to serve individual farmer. About 15 to 20 Panchayats should be roughly constituted in the Sub-Plan area. The average number of family in Panchayat should be between 400 to 1,000. The project reports and plans have been prepared already. These plans would have to be split up Panchayatwise. This exercise should enable to start the course of development in a particular Panchayat. The plan for each Panchayat will have to be prepared indicating broadly the line of development. Having done so, the activity of each family taken up in hand be devetailed into them. Both in planning and implementation like tribal leadership should either assume direct role or should be associated.

On execution side there should be an officer designated as Panchayat Development Officer (P.D.O.), who should be either of the rank of Block Development Officer or of intermediate between Block Development Officer and Village Level worker. Under such officer 3 to 4 village level workers should work, each being incharge of about 150 to 200 families. The participation of Sarpanch needs to be secured. It is assumed that the Panchayat dominated by tribal population the Sarpanch is tribal.

If it is not legal provisions may be introduced to ensure it. The Ward member, another tribal, may be decided or nominated. The Sarpanch, the Ward Member and Panchayat Development Officer (P.D.O.) should form a Panchayat Committee to plan and implement development programmes.

The Village Level Worker should be deployed after being given good grounding in tribal

life and culture as well as their subject of work. The Village Level Worker and P.D.O. should have direct linkage with the Project Officer of the Project. This proposed modification in organisational set-up will have direct interface and linkage between charge agents and charge targets.

(3) The tribal farmers are unaware about the farm technologies. The present extension staff

organise 5 to 6 demonstrations on crops like jawar and cotton in an area of 133 villages. It is, therefore, suggested, to begin with to organise at least 1 to 2 whole farming demonstration in proposed Panchayat. Fields lectures in which subject matter specialists from University will participate, be organised on such whole farming demonstration farms. This activity will strengthen the linkage between the farmers, extension workers and subject matter specialists

[Evaluation Study of I.T.D.P., Thane-I, Jowhar

contd. from p. 9]

Development, Nashik. Such a machinery should carry out survey after a regular interval period of six months so as to assess the working of pumps.

(3) Levelling of land should be done wherever possible so as to bring more land under cultivation and irrigation.

(4) The State Electricity Board should implement a detailed plan of electrification treating pada/hamlet as unit,

(5) When subsidy for irrigation well is given, mere construction of irrigation well will not alone serve the purpose of economic upliftment. It should be seen that the beneficiary is provided with source to fetch the water i. e. either Electric Motor

Pump or Oil engine should be provided,

(6) The entire scheme of subsidy under Irrigation well should be implemented by one department with simplified procedure.

(7) In order to make tribals convinced with the potentials created through various major and minor irrigation projects, systematic efforts should be made. They should be persuaded regarding benefits accrued from irrigation. No water cess should be charged for first five years.

(V) Roads and communication

(1) In order to have accessibility throughout the year with Project area, the basic road net work should be established after identifying the missing links and crossings which

should be taken up on top priority basis. There should be a Road Plan having a fixed time frame for construction which will avoid spill over of works.

(2) In the project area and the other tribal area of the State, the population is not concentrated at Central place but has a dispersed feature. Therefore, it is recommended that no Central Hamlet be connected by all weather roads but the necessary link roads connecting the hamlets with central hamlet should be constructed.

(3) The tribal areas receive heavy rainfall. The roads constructed from grannual material, i. e. murum etc. go out of order. Hence black tapping should be done wherever possible.

Demographic Profile of Andoman Negritos

RIKSHESH MALHOTRA

Anthropological Survey of India, Udaipur 313 001

Abstract

Andamans which found its association with notorious cellular jail during the time of British Raj, are in fact providing one of the best pastures for studying the various stages of cultural evolution, in the most primitive tribes of the World. There are four tribes in Andamans namely, the Great Andamanese, the Onge, the Jarawa and the Sentinelese, belonging to the Negrito stock. Out of these four, first two are friendly tribes, the third is partially friendly and the fourth one is completely hostile. The last two tribes are still hunters and food gatherers.

All the four tribes of Andamans are practically dwindling to the extent of extinction, irrespective of

the fact that the first two tribes are provided with all the facilities to preserve them. As it is the Negrito race is slowly vanishing from the world scene. Continuous inbreeding for centuries can be attributed to be one of the most plausible causes, reducing their fertility, viability, resulting in increased abortions, miscarriages and infant mortality rate. Other factors like regular disturbances from outsiders, malnutrition and changes in the food habits are also contributing their mite.

Introduction

In the Bay of Bengal there are two groups of Islands, located quite remotely from the mainland. These archipelagoes are known as Andaman and Nicobars, consisting of

some 350 odd islands. Out of these, roughly 250 are located in Andamans and 92 in Nicobars. The population inhabits in 38 islands (26 in Andamans and 12 in Nicobars). In the North these are marked by Land fall island in Andamans and in the South by Pygmalion point in Nicobars. The total population in the islands according to 1971 census was 1,15,090 (83,421 persons in Andamans and 21,669 in Nicobars) covering a total area of 8,293 sq. k. The tribal population in the Andaman and Nicobar islands is 16 per cent of the total population, rest are all the settlers, who have been coming here since 1858.

There are four tribal groups in Andamans and two in Nicobars. Andamans are inhabited by Negritos, whereas Nicobars by Mongoloid strain. The total aboriginal population is mainly dominated by Mongoloids i.e. Nicobarese of Nicobars (1971 census figure 17,874, but the present estimated population is 22,000 persons), whereas the Negritos number around 500 or so. Their ethnic composition is listed in Table No. (1) since the inception of penal settlement i.e. 1858.

TABLE No. (1)

*Population figures of Andaman Negritos

Tribes	1858	1888	1901	1911	1921	1931	1951	1961	1971	1979
Great Andamanese ..	3,500	2,000	625	455	209	90	23	19	24	25
Onge ..	700	1,250	672	631	343	250	150	129	112	95
Jarawa ..	600		468	114	114	70	50	500	300	250-300
Sentinelese ..	.....	.....	117	117	117	50	..	50	100	100-150

*All the figures except 1979 are census figures. 1979 is present study. Also, the figures for Jarawa and Sentinelese are estimated figures due to the hostility factor.

In the current paper the emphasis has been laid on the Andaman tribes. They are characterised by being quite short stature with dark grey steel complexion, brown eyes and woolly curly short hair growing in tufts.

At the end of the eighteenth century, when the Britishers came to these islands, the different tribes of Andamans were variedly estimated to be between 5,000 to 8,000 persons. As a result of direct conflict with the Britishers and the induction poor aspects of civilisation these tribes started dwindling, bringing their number to 500 to 600 in a span of less than 200 years. Many of them killed in the initial armed encounters with Britishers. They also became the victims of deadly diseases like venereal diseases, T. B. and other contagious diseases acquired through the incoming people. This resulted in lower birth rate and high rate of abortion, miscarriages and infant mortality. Further considerable damage was done by the Japanese during the second world war, when they were in occupation of these islands.

The Andaman tribes can be put into two broad categories friendly tribes, the Great Andamanese and the Onge of little Andaman. The other group can be named as hostile tribes this includes the Jarawa of South and Middle Andamans, staying on the Western coast and the Sentinelese of North Sentinel Island. Of these four groups Jarawa and the Sentinelese are self sufficient, but the friendly group has been disturbed irreparably by the impact of visitors for the last 125 years. The impact was felt all the more by the Great Andamanese because they were the people staying in South and Middle Andamans the place where the penal settlement was to be established, resulting in regular encounters. The Onge were slightly

better off because firstly, they were living on a secluded island (Little Andamans), secondly, they were always moving in deep jungle and finally their contact has been for just 90 years. By the time Onge came in contact with Britishers, they (Britishers) were already thinking in terms of more pragmatic approach towards the tribals.

Amongst the four tribes of Andaman under consideration, we can deeply go through the demographic profile of just two tribes i.e. the friendly group. Not much information is available about the other two tribes because of their hostile behaviour. A break through was made in 1968, to improve the relations with one of these aggressive groups namely the Jarawa, when three Jarawa boys were caught by some settlers near Kadamtala (A place about 30 miles North of Port Blair), they were accorded good behaviours and plenty of presents were given to them. This helped in lessing the hostility which they always felt towards the settlers. Since then regular contacts have been established to be friend this hostile tribe. The total strength of this group is about 60. It is believed that some five or six groups of this tribe are staying in the 'Tribal Reserve' (an area of 648 sq. k. in south and middle Andamans, marked by the A. & N Administration for the Jarawa). Sometimes these jungle groups come out of 'Tribal Reserve' and attack the settlements for meeting their iron requirements, for making arrow points, etc.

The other hostile tribe i. e. the Sentinelese are also hostile to any outside culture. There is no contact, whatsoever, with this tribe till date. They are perhaps the worlds only *palsolithic* tribe surviving today without having

contact with any other group of humanity. They could be sighted from a distance in many expeditions, but never allowed anyone to land on the North Sentinel Island, (an area of 47 sq. km.), if they happen to spot. Both these hostile tribes, i. e. the Jarawa and the Sentinelese, are of good physique. About these groups, most of the social scientists suggest that any contact with them requires subtle and sensitive approach by the various teams approaching them and all care should be taken so as not to disturb their culture and scology.

The other two tribes i.e. the Great Andamanese and the Onge are quite friendly, as mentioned earlier. From Table,-1, it is quite evident, the price of cultural contact these tribes have paid. The are dwindling day by day, this phenomenon is bringing them closer to complete biological extinction. The damage has been much more in the case of the Great Andamanese. As a result of cultural contact with outsiders, they became victims of deadly diseases, which they had never known, dangerous habits like addiction to opium, etc. Their bodies, hardly had any resistance to these problems, thereby scummbing to the after effects very easily. The rapid depopulation of these tribes can be searched from the demographic profile, physical and physiological conditioning of the tribes and individuals due to the new contacts with outside cultures.

In both the tribes, there is a standard social unit, i.e. a family consisting of husband, wife and unmarried children. The newly wed couples constitute a separate family.

Among the Onge only thirty-four families consisting ninety five persons were found as against ten families of the Great Andamanese with just twenty-five members.

TABLE No. (2)

*Agewise break-up of Great Andamanese and Onge

Age group	Great Andamanese		Onge	
	Males	Females	Males	Females
0-5 (Inf.)	.. 3 (12%) ..	1 (4%) ..	6 (6.22%) ..	9 (9.48%)
5-10 (Juv.)	.. 2 (8%) ..	....	2 (2.11%) ..	3 (3.16%)
10-18 (Adolescants)	.. 3 (12%) ..	2 (8%) ..	4 (4.22%) ..	4 (4.22%)
18-60 (Adults)	.. 6 (24%) ..	5 (20%) ..	37 (38.99%) ..	28 (29.47%)
60 and above (Senile)	.. 2 (8%) ..	1 (4%) ..	1 (1.05%) ..	1 (1.05%)

*Since both the tribes are illiterate, the ages are not exact. Even the physical appearances are quite deceptive due to their infantile looks. Still, all care has been taken for assessing their correct age.

Table No. (2) gives a clear picture of the tribals in each age group. The Onge outnumber the Great Andamanese in the adult group, there are 38.99 per cent males and 29.47 per cent females Onge in this age group against 24 per cent and 20 per cent females among the Great Andamanese. But in the senile group the Great Andamanese are more than the Onge, suggesting longer life span among the former tribe. Though the figures for both the tribes have very little to say any-

thing in terms of statistical significance, due to the smallness of the sample, yet they throw some light on the apparent differences. There are 64 per cent males in the total population of the Great Andamanese against 52.63 per cent among the Onge.

Similarly Table No. (3) depicts the higher percentage of male population in both the tribes. The unbalanced sex ratio especially among the Great Andamanese is

TABLE No. (3)

Sex ratio among the Great Andamanese and the Onge

Tribe	Males	Females	Males per 1,000 females
Great Andamanese	 16	9	1,778
Onge	 50	45	1,111

causing havoc to the viability of the tribe. The continuous decrease in both the populations is quite evident from Table No. (1). The small number of all the four tribes and regular inbreeding is hampering the genetic viability of these groups, resulting in the frequent appearance of chronic diseases and disabilities. The most suitable examples are the Jarawa and the Sentinelese, who have never come in contact with any outside group but are still dwindling in number.

Another factor which can be taken as a cause for depopulation is increasing shortage of food reserves in the case of hostile tribes, who have been almost driven to the wall by the indiscreet destruction of forests, resulting in reduction of wildlife and regular trespassing of their sea territories by the outsiders. Forests and sea are the only source of food for them. Regular trespassing has restricted area of their operation, thereby rendering it difficult to meet their basic requirements.

The story is completely different in the case of friendly tribes. The havoc caused by the close cultural contact has already been described. Another problem, which added fuel to the fire of these dwindling tribes, is high age differences in the ages of the spouses, rendering many men and ladies in the fertile age group incapable of producing children. The colossal affect of all these factors has been greatly responsible for bringing these tribes almost on the verge of extinction. □ □

Comparative Economics of Tribal and Non-Tribal Agriculture in Dhule District

A CASE STUDY BY SIZE OF FARMS

P. G. DESALE, R. G. PATIL AND D. V. KASAR

*Department of Agricultural Economics, Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri 413 722
District Ahmadnagar (Maharashtra)*

Introduction

It is well known that tribal agriculture is traditional and backward in contrast with the non-tribal agriculture. However, the empirical data explaining the differences in the resource use pattern and profitability of farm business adopted by tribals and non-tribals are lacking for taking corrective measures. The need was, therefore, felt to take up such a study to bring out clear picture of agriculture in tribal and non-tribal area. The present study is an attempt in this direction, which is taken up in Dhule district, where the tribal population is the highest in the State. Such studies are useful for developing a strategy for balanced growth of the region.

Objectives

Specifically, this paper seeks to examine the land use and cropping pattern, capital investment, resource utilization and profitability according to farm size in respect of sample tribal and non-tribal farms.

Methodology

The study was located in Shirpur tahsil of Dhule district which represents both tribal and non-tribal agriculture. The sample for the study constituted 90 tribal farms and 90 non-tribal farms, spread over six villages, each for tribal and non-tribal areas, defined by the

Tribal Sub-Plan, selected by randomization. The cultivators of each selected village were grouped into three size classes viz. small (0.01 to 2.00 ha), medium (2.01 to 4.00 ha) and large (above 4.00 ha) on the basis of their holdings and five cultivators belonging to each of the size groups were randomly selected. Thus, two stage stratified random sampling technique was used for selection of sample. The data on relevant aspects of the study were obtained for agricultural year 1978-79 from the sample tribal and non-tribal farms by survey method. The data were analysed separately for tribal and non-tribal farms by tabular method. The farm business economy of the sample farms was studied with the help of cost concepts normally used in farm management studies. The results so obtained are briefly explained as under :—

Results and Discussion

(1) *Land use and cropping pattern.*—The average land use and crop pattern on the sample tribal and non-tribal farms is presented, size groupwise, in Table I.

It appears from Table I that the average size of holding in respect of tribal farms was 1.23, 2.80 and 5.74 hectares for small, medium and large size groups respectively. The size of holding at the overall level was 3.28 hectares. As regards

the non-tribal farms, the average size of holding was 1.48, 3.59 and —8.85 hectares for small, medium and large size classes of holding respectively and at the overall level, it worked out to 4.63 hectares. This means that the tribal farmers had relatively less land as compared to non-tribal farms. The average irrigated area, at the overall level, was 0.04 ha i.e. 1.22 per cent of the total holding in respect of tribal farms while it was 1.17 hectares i.e. 25.27 per cent of the total holding in case of non-tribal farms. The proportion of irrigated area to total holding was quite high in all the size classes of non-tribal farms as compared to tribal farms. This has indicated the inadequacy of irrigation facilities for agricultural production in tribal agriculture.

The proportion of area under food-grain crops to gross cropped area was high in case of tribal farms as compared to non-tribal farms indicating that tribal agriculture is oriented towards subsistence farming where in secured supply of food is the prime objective for their existence of life. The area under cash crops was more, in all the size classes, in respect of non-tribal agriculture as compared to tribal agriculture. The intensity of cropping did not show much distinction between these two types of agriculture. The above discussion enabled us to say that

TABLE No. I

Average Land Use and Cropping Pattern of Sample Farms

(1978-79)

Serial No.	Items	Tribal				Non-Tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
1	Average size of holding (ha)	1.23 (100.00)	2.80 (100.00)	5.74 (100.00)	3.28 (100.00)	1.48 (100.00)	3.58 (100.00)	8.85 (100.00)	4.63 (100.00)
2	Net cultivable area (ha)	1.15 (93.50)	2.62 (93.57)	4.70 (81.88)	2.82 (85.98)	1.42 (95.95)	3.47 (96.66)	8.29 (93.67)	4.38 (94.60)
	(a) Irrigated (ha)	0.01 (0.82)	0.04 (1.43)	0.27 (4.70)	0.04 (1.22)	0.14 (9.46)	0.87 (24.23)	2.53 (28.59)	1.17 (25.27)
	(b) Un-irrigated (ha)	1.14 (92.68)	2.58 (92.14)	4.43 (77.18)	2.78 (84.49)	1.28 (86.49)	2.60 (72.43)	5.76 (65.08)	3.21 (69.33)
3	Area under more than one crop (ha)—	0.27 (11.95)	0.43 (15.36)	1.08 (18.82)	0.51 (15.55)	0.22 (14.86)	0.87 (24.23)	1.43 (16.16)	0.83 (17.93)
4	Gross cropped area (ha)—	1.42 (100.00)	3.05 (100.00)	5.78 (100.00)	3.50 (100.00)	1.64 (100.00)	4.34 (100.00)	9.72 (100.00)	5.21 (100.00)
	(a) Foodgrain crop (ha)	1.19 (83.80)	2.07 (67.87)	4.63 (80.10)	2.63 (75.14)	1.07 (65.24)	2.62 (60.37)	5.28 (54.32)	3.00 (57.58)
	(b) Cash crop (ha)	0.19 (13.38)	0.89 (29.18)	1.15 (19.90)	0.74 (21.14)	0.57 (34.76)	1.70 (39.40)	4.44 (45.68)	2.29 (42.42)
	(c) Other crop (ha)	0.04 (2.82)	0.09 (3.05)	.....	0.13 (3.72)	.....	0.01 (0.23)	.....	.....
5	Intensity of cropping (per cent)	123.48	116.41	122.98	117.06	115.49	125.07	117.25	118.95

(Figures in parentheses are the percentages of the respective totals).

tribal agriculture has small size of holding with inadequate irrigation facilities oriented to subsistence farming as compared to the non-tribal agriculture in the area under study.

(2) Capital investment.—Table II presents the data on per farm capital investment, size groupwise, on the sample tribal and non-tribal farms.

It is noted that the per farm capital investment, at the overall level, was about four times more in the non-tribal agriculture than that of tribal agriculture. Among the different

TABLE No. II

Per Farm Investment in Capital Assets on Sample Farms (Rs.)

(1978-79)

Serial No.	Items	Tribal				Non-Tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
1	Land	3,681.67 (64.33)	1,170.00 (67.32)	29,433.33 (84.28)	14,938.33 (71.86)	18,870.00 (95.55)	55,418.33 (87.86)	1,25,125.00 (90.76)	66,471.11 (90.04)
2	Farm structure	.....	23.33 (0.13)	15.00 (0.04)	12.78 (0.17)	.....	83.33 (0.14)	920.00 (0.67)	334.44 (0.46)
3	Livestock	1,941.80 (33.93)	4,952.16 (28.49)	3,739.77 (10.72)	3,544.58 (24.37)	1,598.00 (7.76)	4,903.67 (7.79)	7,883.33 (5.92)	4,795.00 (6.49)
4	Implements and machinery	99.23 (1.74)	704.86 (4.06)	1,733.57 (4.96)	845.89 (3.58)	142.90 (0.69)	2,594.90 (4.11)	3,935.30 (2.85)	2,224.37 (3.01)
	Total	5,722.70 (100.00)	17,380.35 (100.00)	34,921.67 (100.00)	19,341.57 (100.00)	20,610.90 (100.00)	63,000.23 (100.00)	1,37,863.63 (100.00)	73,824.92 (100.00)

(Figures in parentheses are percentages to the respective totals).

items of capital investment, the land alone shared 71.86 per cent followed by livestock i.e. 24.37 per cent and farm implements and machinery (3.58 per cent), at the overall level, in case of tribal farms. As regards the non-tribal farms, the proportion of capital investment in the above items was 90.04, 6.49 and 3.01 per cent, at the overall level, respectively. This means that the investment in land was more in case of non-tribal farms while the investment in livestock was more in case of tribal farms. Interestingly, the per farm investment in livestock was more in all the size classes of tribal holdings as compared to non-tribal holdings.

On examination of data, it was found that the tribal farms invested more in draft animals than the milch animals and finally managed to sell these animals in distant markets. It seems that there lies a scope for development of dairy enterprise by providing credit, transport and marketing facilities to the tribal farms.

(3) *Resource utilization.*—The information regarding the per hectare utilization of major inputs in crop production on the sample farms, size groupwise, has been presented in Table III.

It appears from the table that per hectare utilization of human labour, bullock labour, seed (except sugarcane), organic manures and fertilizer was quite high in all the size classes of holdings of non-tribal farms as compared to tribal farms. This has clearly indicated that per hectare utilization of resources was low in case of tribal agriculture than that of non-tribal agriculture which has resulted into low productivity and as a result low profitability in crop production which is explained in the discussion that follows:—

TABLE No. III
Per Hectare Utilization of Major Inputs on Sample Farms

Serial No.	Resources	(1978-79)							
		Tribal				Non-Tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
1	Human labour (Man-days)	51.73	55.74	46.32	49.79	85.34	84.33	99.12	93.59
2	Bullock labour (Pair-days)	10.72	11.18	8.63	9.68	16.23	17.27	16.21	16.51
3	Seed*(kg)	12.68	19.90	16.29	12.90	28.35	25.80	20.91	22.85
4	Organic Manures (in Cartloads)	16.60	16.84	9.05	14.18	20.93	20.56	30.10	26.50
5	Chemical fertilizers (kg)	15.73	27.41	18.46	20.67	76.76	126.63	122.82	119.27

*Except sugarcane seed.

TABLE No. IV
Farm Income from Crop Production and Livestock Production on Sample Farms (Rs.)

Serial No.	Particulars	(1978-79)							
		Tribal				Non-tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
(A) Crop Production									
1	Gross Returns								
	Per farm	2,216.50	3,911.73	6,623.76	4,543.21	5,127.69	16,477.90	3,3097.33	18,190.00
	Per hectare	1,550.00	1,312.66	1,145.98	1,336.24	3,126.64	3,788.02	3,401.58	3,438.74
2	Total cost of Production								
	Per farm	1,184.37	2,924.17	4,426.96	2,842.31	2,690.70	10,339.02	21,710.15	11,572.39
	Per hectare	828.27	981.26	765.90	835.95	1,640.68	2,376.78	2,231.26	2,208.47

TABLE IV—contd

Serial No.	Particulars	Tribal				Non-Tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
3	<i>Net Returns</i>								
	Per farm ..	1,032.13	987.56	2,196.80	1,700.90	2,436.99	6,138.88	11,387.18	6,446.61
	Per hectare ..	721.73	331.40	380.08	500.29	1,485.96	1,411.24	1,170.32	1,230.27
4	Out put-input ratio ..	1.87	1.34	1.50	1.60	1.90	1.59	1.52	1.56
	(B) <i>Livestock</i>								
1	Gross Returns ..	854.70	1,455.60	1,567.47	1,291.58	1,963.33	2,827.33	5,620.00	3,470.22
2	Total cost ..	747.11	1,344.33	1,429.89	1,174.42	1,461.06	2,182.23	4,168.34	2,603.87
3	Net returns ..	107.59	111.27	137.58	118.16	502.27	645.10	1,451.66	866.36
4	Output-input ratio ..	1.14	1.08	1.07	1.10	1.34	1.30	1.35	1.33

(4) *Profitability of farm business.*—The data on costs and returns from crop production and live-stock production in respect of both the farms i.e. tribal and non-tribal have been presented in Table-IV.

It can be seen that the per hectare gross returns from crop production were Rs. 1,336.24 and Rs. 3,438.74, at the overall level in respect of tribal and non-tribal forms respectively. It was found that the per hectare gross returns showed decline as the size of farm increased in case of tribal farms. However, per hectare gross returns from crop production were maximum on medium size class of farms followed by large and small size-class of holdings in case of non-tribal farms. The per hectare cost of production of crops was Rs. 835.95 and Rs. 2,208.47, at the overall level, in case of tribal and non-tribal farms respectively. This supports the earlier evidence that the per hectare utilization of inputs was low in case of tribal farms. The per hectare net returns realised from crop production were Rs. 500.29 and Rs.

1,230.27, at the overall level, in case of tribal and non-tribal farms indicating that *the non-tribal farms could get more returns from crop production as compared to tribal farms* in the area under study. Per hectare net returns from crop production were more in case of small farms as compared to other size classes in both the categories of farms. This is also reflected by the output-input ratios.

As regards the livestock production-activity, it was observed that the net returns obtained by non-tribal farms were quite high as compared to tribal farms. This means that the *non-tribal farms were more efficient and better managed as compared to tribal farms*, since the profitability of the former was more in the crop production and live stock production activities. It was also seen that *the small farms, were more efficient as compared to other size classes of holdings* in both the categories of sample farms.

(5) *Farm family income.*—Table V presents the data on various sources

of family income in respect of both the farms. It is noted that the gross family income from all sources was Rs. 4,135.36 and Rs. 15,411.00, at the overall level, in case of tribal and non-tribal house holds respectively. *Farm family income of non-tribal households was more than three times the income of tribal households.* On examination of sources of income, it was found that the farm business income alone contributed 82.68 and 83.82 per cent of the gross family income of tribal and non-tribal households at the overall level. It is also noted that the wage earning and sale of forest products were the next in important sources of income to the tribal households. As regards the non-tribal households, it is seen that the income from business and services was another important source of family income. The above discussion brings out the fact that the farm family income in respect of non-tribal house holds was found to be significantly higher than that of the tribal households in the area under study.

Conclusions

The study confirmed the presumption that tribal agriculture is backward in view of the fact that it is carried out with the small size of holding oriented towards subsistence farming with low investment and input use in farm production activities and as a result low profitability

of the farm activities as compared to non-tribal agriculture in the area under study. The study also revealed the fact that small sized farms are more efficient under the existing methods of cultivation than the medium and large sized farms under both the categories of agriculture. The farm business income was

found to be the major source of family income in both the cases. The study suggests for the implementation of agricultural development programmes designed for the upliftment of tribal economy so as to bring about the balanced regional growth in the economy.

TABLE No. V
Farm Family Income of Sample farms (Rs.)

Serial No.	Sources of income	Tribal				Non-Tribal			
		Small	Medium	Large	Overall	Small	Medium	Large	Overall
1	<i>Farm Business Income</i>								
	(a) Crop Production	1,617.68 (57.66)	2,176.42 (66.49)	4,304.21 (78.99)	2,993.15 (72.38)	3,716.84 (72.74)	10,896.76 (75.14)	20,741.00 (76.08)	11,572.56 (75.09)
	(b) Livestock ..	301.77 (10.76)	467.47 (14.28)	511.48 (93.08)	425.90 (10.30)	662.07 (12.95)	11,35.10 (7.83)	2,239.99 (8.22)	1,345.72 (8.73)
2	Wage earnings ..	516.00 (18.39)	523.33 (15.99)	306.00 (5.62)	448.44 (10.85)	122.60 (2.40)	53.33 (0.37)	.....	58.64 (0.38)
3	Business and services	28.33 (1.01)	.....	106.00 (1.95)	44.77 (1.08)	560.00 (10.96)	2,400.00 (16.55)	4,280.00 (15.70)	2,413.33 (15.66)
4	Other Sources (sale of wood, fruit, grasses, hiring of implements)	341.67 (12.18)	106.00 (3.24)	221.67 (4.06)	223.10 (5.39)	48.33 (0.95)	16.66 (0.11)	.....	21.66 (0.14)
	Total ..	2,805.45 (100.00)	3,273.22 (100.00)	5,449.36 (100.00)	4,135.36 (100.00)	5,109.84 (100.00)	14,501.85 (100.00)	27,260.99 (100.00)	15,411.91 (100.00)

(Figures in parentheses are percentages to the respective totals).

References

- Anonymous .. .. 1965 All India Report of Study Team on "Tribal Development Programme" Committee of Plan Projects, Planning Commission, New Delhi.
- Moshin, M. A. .. .. 1978 "Choice of Technology for Tribal Farmers", *Journal of Social and Economics Studies*, 5(1) : 111-114.
- Pawar, J. R. .. .. 1972 "Tribal Agriculture in Northern Gujrat", *Agro-Economics Problems of Tribal India* : pp. 54-64.
- Singh, L.R. Bhati, J.R. and Sukla, V.C. 1970 "Agricultural Performance of Tharus", A Tribal Region of Uttar Pradesh, *Indian Journal of Agricultural Economics*, 29 (2) ; 222.
- Usha Dar .. .. 1972 "Rapporteur Report on Development of Agriculture in Tribal Area", *Indian Journal of Agricultural Economics*, 25(2) : P. 135.

□ *Mr. & Mrs. A. H. Scot, Chief Secretary to Government of Mizoram, are watching the exhibits of the Museum.*

□ *Mr. & Mrs. A. H. Scot, Chief Secretary to Government of Mizoram, are watching carefully the masks used by the tribals in the Bhavada Loka Natya.*

□ *Shri Suresh Chandra, I.A.S., Ex-Director of Social Welfare, Pune addressing the trainee-teachers from the Government Ashram Schools.*

□ *A class of the Government Ashram School teachers, receiving training at Tribal Research and Training Institute, Pune.*

Crop Calender and Festivals of Gonds of Bhandara District

(Part I)

Dr. V. S. WAGHAYE

Lecturer

The Gonds are clearly polytheistic in their religious beliefs and practices. In some of the festivals which they celebrate, they share with the non-tribals at large; some festivals they have in common with the other aboriginal tribes of the district; but a few are peculiar to each individual tribe or tribal group. Most of the festivals are closely related with the field operations and the protection of crops, animals and also villagers. They are supposed to protect their lives from the affect of natural diseases and famines. Before starting any kind of the field operation in his field, the Gond worships the respective GOD of operation and thus celebrates a festival. The relationship between cultivation and festivals may be identified as the 'Crop Calender and Festivals' and 'Preventive Measures and Festivals'. The Gond festivals which are related to the cultivation are given below:—

Serial No.	Name of festival	Agricultural practices
1	Bidri Puja ..	Selection of seeds for sowing.
2	Ghaila ..	Selection of cropping pattern.
3	Aktil ..	Transplanting of paddy.
4	Garb Puja ..	Protection of crops from infections.

1	2	3
5	Charu Puja ..	Harvesting of paddy.
6	Sanjori ..	Threshing and winnowing.
7	Koeela ..	Pest control.
8	Khui, Borawana	Foot and Mouth disease of cattle.
9	Siv-Bandi ..	Famines.

(1) *Bidri Puja*.—Every year, at the beginning of the sowing season a solemn sacrifice is performed to obtain the blessings of 'Thakur Deo' for the new agricultural year and his protection for the whole village community against diseases, other misfortunes and unexpected calamities. It is not always that an animal sacrifice is performed, often the God must be content with the 'HOM' offering. Since the sacrifice is addressed to Thakur Deo, the priest is always a 'Baiga', who is the official village priest.

The 'HOM' offering is performed on the third moon-day in the month of *Vaishakha* (*Akshaytrutiya*-Marathi) i. e. April-May, in the following manner:—The priest goes to the house of the 'Mokasi', the village headman (*Mnkaddam*) early in the

morning and arranges to bring all the material for the worship and also the seeds for sowing. Then all the farmers of this community come together under the 'Mahua' (*Bassia-Latifolia*) or 'Yen' (*Terminliarjuna*) tree to worship the God, Thakur Deo, whose existence is supposed to be there. Baiga places a smouldering dung cake before the stone slabs in which Thakur Deo is believed to be present. Then gum is collected from a sarai tree (*Boswellia-thurifera*) and thrown into the fire with the prayer :

'O God! Give us your blessing this year'.

When an animal sacrifice is to take place, the villagers proceed in procession to the tree under which Thakur Deo dwells. First, they put Kodai (husked Kodo) or rice grains before the stone slabs. Then they pray that Thakur Deo may give them an abundance of food and drink during the coming year. After this prayer chicken is killed by pressing its head into the earth till it dies of suffocation. This victim is then put on the pile of seeds which the villagers have brought along. Then a white he-goat is led to the platform under the sacred tree and its mouth is pressed on the Kodai or rice grains which are placed on the platform. If the goat eats the grain, it is a sign that it is accepted by the GOD as a victim. If the goat cannot be persuaded to eat even a few grains, it cannot be sacrificed and must be exchanged for another animal. But this rarely ever happens. As soon as the goat begins to feed on the grains, the Baiga takes hold of it and kills it with a heavy blow of his axe (*Yangya*). When the head of the goat is cut from its body, blood is spilled on the gound around the tree and the head is placed on the platform.

After the sacrifice (or if no animal is sacrificed, after the 'HOM' offering) a small area around the tree, a few square metres only, is ploughed up by hand with an iron ploughshare (phalung). The ploughshare which the Baiga use resembles a spearhead. It is the privilege of a certain man in the village to plough this field of Thakur Deo it is called *Khet*, i. e. field. After ploughing it, the farmer also harrows it with the iron blade. Then all kinds of seeds are sown such as Kodo, Kutkim, Maize, Rice, one or two grains of *Til* and *Tur*. But no seeds of the winter crop are sown. If the man, who does the ploughing, is absent at the time of the Bidri ceremony, any other man from the village may perform this ceremonial tilling and sowing him. Every villager brings some seeds along. These seeds are placed on the platform of Thakur Deo.

After the sacrifice to Thakur Deo, other offerings are made in honour of his sons, particularly of GHAMSEN DEO, to whom a red goat or atleast a red cock should be offered. For the present, the Baiga makes temporarily a couple among the unmarried children who were sitting there. He then worship Ghamsem in addition to newly selected couple. Accordingly all the people of the village offer mangoes kept on the mango leaves to God Ghamsem. Ambadi or fried Mahua is offered to Ghamsem, and it is distributed among all.

After that a black chicken is sacrificed in honour of 'Prithwi-Mata', the earth goddess. The chicken is suffocated by pressing its head into the loose soil. The flesh of the chicken is afterwards put into the same pot in which the meat of the other sacrificial animals is boiled. Then the Baiga takes a

handful of liquor three times and sprinkles it on the seed.

After that the Baiga distributes the seeds placed on the platform in front of the stone of Thakur Deo. Each villager gets three handful of grain which he mixes with his sowing seed. The rest is taken home by the Baiga. For some absentees, a number of new earthen pots are kept before Thakur Deo and each pot is filled with three handful of grain seeds, who at their convenience take up the pot and start the sowing. In this way it is presumed that all are equally pleased by both Thakur Deo and Ghamsem Deo.

When all is done, as the ritual demands, a meal is prepared for all those, who took part in the ceremony. The meal is taken only by men, women are not allowed to partake of this meal. They eat the meat of the animals sacrificed with a dish of rice or Kodai and pulse (*Urada* or *Tur Dal*). The meal is taken near the shrine of Thakur Deo nothing should be taken home.

It is significant that the Bidri ceremony must always be performed by a Baiga. Even in tracts where scarcely any Baiga is found, a member of this caste is called upon to officiate at the Bidri ceremony. It is for this task that a family of the Baiga is invited to settle in each village, and the head of the family is paid an yearly allowance just for the performance of the festivals. The God, too, call a Baiga for this sacrifice as they may not perform it themselves.

(2) *Ghaila*.—On a day fixed by the headman of the village, in the month of *Jesth* (May or June), the Ghaila feast is celebrated. It is really a divination to find out how the monsoon of the year will turn out.

The headman or the village, Mokasi, calls a village virgin boy, preferably his own son, and tells him to fill an earthen pot (Ghails, with a measure of about two litres of water) at the well. The Headman then takes the pot to his field. On a suitable spot in his field he puts his vessel down and then form five clods of dry clay which he places in a circle. On these clods he places the water vessel. The five clods of clay represent the five months of the rainy season the one in front is *Jesth*, then turning clockwise follow *Ashadh*, *Srawan*, *Bhadrapad* and *Ashvin*.

Next morning, the Mokasi calls all the villagers to accompany him to his field. The men take with them a plough (*Nangar*), a yoke (*Juwali*) and a pair of bullocks (*Konda*). On the field, they tie the yoke to the plough and yoke the bullocks. As soon as this is done, the Baiga is called to perform a sacrifice. He offers five chickens, two on the body of the plough, and three on the ground in front of the plough. First he makes the chickens to eat kadai or rice grain and an soon as they pick up a few grains, he cuts of their heads with the axe (*Tangya*) praying:

"Thakur Deo, protect us.

Earthmother, keep guard over us."

After that the Mokasi drives the plough three times along one length of his field. Then the other villagers also, one by one, drive the plough in the same manner. Then the bullocks are let loose. Meanwhile, the Baiga has cut up the chicken. They cook rice (*Gatol*) and the fiesh of the chicken (*Koar*). After the meal the Baiga takes a Bor leaf (*Zizyphus jujuba*), dips it into water and sprinkles the water on a plough and on all the people around.

Now all the men go and inspect the Ghaila. The water seeping through the porous surface of the pot has soaked and partly dissolved one or more the clods of clay on which the vessel rested. Whichever clod is dissolved in water indicates that in the month which it represents much rain will fall.

The Gond has implicit faith in this divination. They are convinced that the Ghaila accurately foretells in which month much rain will fall and arrange accordingly what seed they will sow in their fields. If much rain is expected in *Jesth*, they sow paddy in the field and also Kutki. If much rain is due in '*Ashadh*' they start to sow kodo during this month. If rainfall will be plentiful in '*Srawan*' they wait with the sowing until *Srawan* and then sow *Urda*, *Til*, etc. Before *Srawan*, they simply plough the field several times to keep it free of weeds. If heavy rains can be expected in *Bhadrapad Ramtil* and Kutki can be sown without any fear. If not much rain is expected in *Jesht*, they would wait for the sowing of paddy till *Ashada*.

The Ghaila ceremony is concluded with the drinking of a bottle of liquor. If the collection made among the villagers for the purchase of liquor allows them to buy several bottles, so much the better. When the last bottle has been emptied, the farmers go home and patiently wait for the rain to come

(3) *Aktil*.—In order to save the young plants and animals from the infection of rainy turbid water, Baiga on the '*Aktil*' on a certain new moon-day of the month of '*Ashadha*' (July), collects all the people and celebrate '*Bali*' and *Dohara Puja* simultaneously.

On the day, in the morning, Baiga goes to the paddy field of Mokasi

and uproots a bundle of thin delicate seedlings of paddy. After the sacrifice of animal or *hom* offering, he offers these seedlings to Thakur Deo and other Gods nearby. Then he replants these in the *Khet* of Thakur Deo. Seeing him doing so, all the villagers uproot some seedlings from their respective fields and offer them to Gods and then replants them near that worshipping place. These seedlings are named '*Bali*'. Thus this function is called '*Bali-puja*'. Without celebrating this day no cultivator is allowed for the replantation of paddy.

4. *Garab Puja*.—There is a practice to protect the crop when it is in boot-stage for which the Gonds perform *Garab Puja*, on a new moon-day of the month of *Shravana* (July-August). The boot-stage of the crop is name *Garab*. Their concept is that the crop can give a good yield only when it is protected at its boot-stage. So Baiga calls out all the cultivators on this day and worships the crop in their respective field. Then he offers a chicken or coconut and liquor.

5. *Charu Puja*.—On a full moon-day of the month *Ashwin* (September-October) this festival is celebrated by all the cultivators in the village on the same day. The ripen ear-heads of the paddy crop is named '*Charu*' and thus, the worshipping of *Charu* is called '*Charu-Puja*'.

First of all, the Baiga must go to a field of Mokasi and collect a bundle of paddy crop. It must be Paddy and not kodo or kutki. The plants should be green but should already have ears. The Baiga offers these charu in the field to Thakur Deo. He prays 'Take this paddy, Thakur Deo'. Then he carries the bundle to the village and sticks one or two plants into the roof of each

house in the village. In return of this blessing every villager gives him a handful of rice, kodo or kutki.

On the same day the head of the family goes to the field and plucks out a handful of paddy plants from his own fields. He performs the offering first in honour of Thakur Deo under the tree sacred to him and other village Gods and Goddesses. Then he goes home and performs a similar offering before the household Gods. Thereafter crop cutting can start.

6. *Sunjori-Harvest kites*.—When all the crops been cut down, the Baiga calls a Panchayat (Meeting) of all the cultivators. He ascertains not a single land has a standing crop. He then decides the date from which the process of threshing is to be started. On the appointed day he has to be present there.

On the day of threshing the Baiga is called. He pulls of a handful of paddy crop from that paddy heap (*Paki*) first and then only the cultivator is allowed to thresh the crop. This paddy stalk is kept very carefully aside the threshing floor.

After threshing the crop, the grain is winnowed and placed in a heap on the threshing floor (*Kada*). Then a lamp is lighted in front of the grain heaped. Two winnowing fans are put up as wind screens, to prevent the breeze from blowing out the light. Near the light they place a brass pot full of oil. The light has to burn all through the night. They do not know the significance of this rite and yet they perform it because it is a custom.

The next day, the grain is filled into bags and that handful paddy crop is kept over these bags. Then these are carried home on the bullock carts. The new grain is filled into the bins, and then a burning light is

placed on the bin. While returning to the threshing floor that handful paddy crop is brought back again.

On the last day of carrying crops home, the cultivator has to worship his 'Sivarya-deo', which is supposed to be existed in the Mahua tree on the last boundary of his land. Thus

three or more cultivators come together and the Baiga is called. He is given a goat or a pigling which he sacrifices as soon as it eats the rice grain offered to it. The village priest cuts off its head with an axe (tangya) and gathers the blood in a brass plate. This blood he sprinkles on the grain. Then the offers

a chicken or a coconut and liquor to the God Sivarya. After that a meal is prepared and sacrificial meat is served with rice and pulse. It is also a common practice to offer the other bigger present to the Sivarya Deo on the condition that they must have more crop in the next season.

Tribal literacy in Maharashtra during last 2 decades 1971 and 1981

Serial No.	District/State						Tribal literacy rates amongst persons		
							1971	1981	
1	2						3	4	
<i>Maharashtra State</i>									
1	Greater Bombay	..	..	..	..	..	..	11.74	22.29
2	Thane ..	..	..	..	..	..	..	32.72	49.07
3	Raigad	..	..	..	..	..	..	9.22	14.40
4	Ratnagiri	}	..	..	..	..	..	5.59	16.45
5	Sindhudurg								
6	Nashik	..	..	..	..	..	..	12.05	16.73
7	Dhule ..	..	..	..	..	..	..	10.63	15.25
8	Jalgaon	..	..	..	..	..	..	16.39	19.94
9	Ahmadnagar	..	..	..	..	..	..	15.61	16.86
10	Pune ..	..	..	..	..	..	..	17.39	27.80
11	Satara	..	..	..	..	..	..	12.27	29.66
12	Sangli ..	..	..	..	..	..	..	25.22	40.19
13	Solapur	..	..	..	..	..	..	15.85	31.64
14	Kolhapur	..	..	..	..	..	..	23.84	34.36
15	Aurangabad	}	..	..	..	..	..	8.24	16.87
16	Jalna								
17	Parbhani	..	..	..	..	..	..	14.12	16.78
18	Beed (Bid)	..	..	..	..	..	..	5.58	17.69
19	Nanded	..	..	..	..	..	..	10.92	20.53
20	Osmanabad	}	..	..	..	..	..	5.33	23.21
21	Latur ..								
22	Buldana	..	..	..	..	..	..	X	27.15
23	Akola ..	..	..	..	..	..	..	X	33.57
24	Amravati	..	..	..	..	..	..	9.69	25.69
25	Yavatmal	..	..	..	..	..	..	16.96	24.35
26	Wardha	..	..	..	..	..	..	X	34.77
27	Nagpur	..	..	..	..	..	..	X	42.63
28	Bhandara	..	..	..	..	..	..	X	33.13
29	Gadchiroli	}	..	..	..	..	..	9.57	22.27
30	Chandrapur								

X=Unenumerated area in 1971.

Literacy rate per cent among the Scheduled Tribe Population as compared to such rate among the General Population 1981.

Serial No.	State/District		Population							
			Persons		Males		Females			
			Gen.	S.T.	Gen.	S.T.	Gen.	S.T.		
1	2	3	4	5	6	7	8			
	<i>Maharashtra</i>	..	..	..	47.18	22.29	58.79	32.38	34.79	11.94
1	Greater Bombay	..	..	..	68.18	49.07	73.91	59.20	60.75	36.75
2	Raigad	..	..	..	45.59	16.45	57.42	23.35	34.27	9.36
3	Thane	..	..	..	50.50	14.40	59.64	22.34	40.15	6.29
4	Ratnagiri	}	..	..	47.75	10.26	59.62	13.51	38.15	6.87
5	Sindudurga									
6	Nashik	..	..	..	44.36	16.73	56.09	25.24	31.85	8.05
7	Dhule	..	..	..	37.51	15.25	48.61	23.74	26.01	6.72
8	Jalgaon	..	..	..	48.14	19.94	61.19	30.59	34.39	8.98
9	Ahmadnagar	..	..	..	43.16	16.86	56.51	26.51	29.24	7.11
10	Pune	..	..	..	54.03	27.80	65.16	40.21	42.14	14.78
11	Satara	..	..	..	48.15	29.66	61.39	40.00	35.67	19.19
12	Sangli	..	..	..	46.87	40.19	59.70	54.42	33.60	25.07
13	Solapur	..	..	..	40.68	31.64	53.61	44.64	26.96	17.69
14	Kolhapur	..	..	..	45.36	34.36	59.45	48.04	30.79	20.06
15	Aurangabad	}	..	..	35.80	16.87	50.80	27.58	19.96	5.84
16	Jalna									
17	Parbhani	..	..	..	30.33	16.78	44.67	28.13	15.53	5.07
18	Beed	..	..	..	31.79	17.69	45.82	26.55	17.27	8.38
19	Nanded	..	..	..	29.78	20.53	43.32	33.29	15.67	7.42
20	Osmanabad	}	..	..	35.36	23.21	48.73	35.30	21.40	10.68
21	Latur									
22	Buldana	..	..	..	44.64	27.15	58.68	40.37	29.97	13.28
23	Akola	..	..	..	47.82	33.57	59.54	46.36	35.45	20.31
24	Amravti	..	..	..	51.82	25.69	60.50	34.37	42.55	16.59
25	Yavatmal	..	..	..	39.29	24.35	51.21	35.49	26.86	12.96
26	Wardha	..	..	..	51.05	34.77	61.01	45.17	40.53	23.93
27	Nagpur	..	..	..	54.56	42.63	63.74	53.94	44.62	30.62
28	Bhandara	..	..	..	43.92	33.13	58.31	48.47	29.49	17.99
29	Gadchiroli	}	..	..	34.69	22.27	46.73	33.10	22.22	11.28
30	Chandrapur									

Gen.—General.

S.T.—Scheduled Tribes.

District Tribal literates in Maharashtra State 1981

Serial No.	State/District	Total No. of Scheduled tribes	No. of Literate tribals	Percentage of literate tribals
1	2	3	4	5
<i>Maharashtra State</i>				
	.. .. .	57,72,038	12,86,765	22.29
1	Greater Bombay	84,073	41,258	49.07
2	Thane	7,29,424	1,05,094	14.40
3	Raigad	1,90,210	31,306	16.45
4	Ratnagiri	31,746	3,258	10.26
5	and Sindhudurga			
6	Nashik	7,01,647	1,17,435	16.73
7	Dhule ..	8,31,064	1,26,809	15.25
8	Jalgaon	2,16,009	43,085	19.94
9	Ahmadnagar	1,87,656	31,653	16.86
10	Pune ..	1,58,705	44,124	27.80
11	Satara	13,060	3,873	29.66
12	Sangli ..	15,535	6,244	40.19
13	Solapur	51,577	16,321	31.64
14	Kolhapur	27,311	9,385	34.36
15	Aurangabad	75,663	12,761	16.87
16	and Jalna			
17	Parbhani	78,577	13,183	16.78
18	Beed (Bid)	13,405	2,371	17.69
19	Nanded	1,78,238	36,592	20.53
20	Osmanabad	52,013	12,074	23.21
21	and Latur ..			
22	Buldana	66,457	18,044	27.15
23	Akola ..	1,14,759	38,519	33.57
24	Amravati	2,41,704	62,083	25.69
25	Yavatmal	3,70,116	90,140	24.35
26	Wardha	1,42,244	49,457	34.77
27	Nagpur	3,53,303	1,50,604	42.63
28	Bhandara	2,98,039	98,737	33.13
29	Gadchiroli	5,49,503	1,22,355	22.27
30	and Chandrapur			

Education in Tribal Sub-plan Area 1982-83

Type of Institution 1	Number of institutions		Enrolment				Teachers		Percentage of Trained Teachers	
	Total	For Girls	Boys	Girls	Total	Men	Women	fTotal	10	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
<i>Primary Schools—</i>										
(a) Single Teacher Schools ..	3,620	....	77,930	54,806	1,32,736	3,460	84	3,544	77.6	
(b) Lower Primary Schools ..	1,561	39	1,10,284	79,175	1,89,459	3,804	979	4,783	87.3	
(c) Upper Primary Schools ..	975	13	1,37,662	83,981	2,21,643	5,663	1,301	6,364	87.1	
Total Primary Schools ..	6,156	52	3,25,876	2,17,962	5,43,838	12,327	2,364	14,691	84.9	
<i>Secondary Schools—</i>										
(a) Higher Secondary Schools ..	35	....	22,612	11,125	33,737	888	169	1,057	90.8	
(b) Secondary Schools ..	232	3	56,854	24,058	80,912	2,478	296	2,774	90.8	
Total Secondary Schools ..	267	3	79,466	35,183	1,14,649	3,366	465	3,831	60.5	
Arts/Science/Commerce Colleges ..	11	....	4,384	992	5,376	233	15	248	....	
B.ED. Colleges ..	1	....	99	18	117	7	3	10	....	
Ayurveda Colleges ..	1	....	115	16	131	16	1	17	....	

Stagewise Enrolment in T.S.P.A.—										
	I	V	VI	VIII	IX	X	XI	XII	I	XII
	Total	Girls	Total	Girls	Total	Girls	Total	Girls	Total	Girls
	5,24,435	2,10,928	90,407	28,453	30,100	7,981	7,009	1,600	6,51,551	2,48,962

This includes enrolment in Standard XI and XII from Arts, Science and Commerce Colleges.

आदिवासी संस्कृति-प्रगती आणि संभाल्य धोके

प्रा. श्री. रा. भिलवडीकर

आदिवासी संस्कृती ही नावाप्रमाणेच भारतातच नव्हे तर जागतिक इतिहासात "आदि" म्हणजे सुरुवातीची आहे. जेथे जेथे इतिहासाचे धागे जुळवायला चांगले पुरावे मिळाले नाहीत, तेथे आदिवासींच्या संस्कृती-वरूनच जुळवायलायला करता येते. त्यांच्या राहणीमान व प्रवृत्तीवरून इतिहास अधिक प्रामाणिकपणे लिहिता येतो.

आता एक गोष्ट खरी आहे की, विसाव्या शतकातील शास्त्रीय व तांत्रिक प्रगतीपासून आदिवासी लांब राहू शकणार नाहीत. भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे मिळणाऱ्या सवलती घेऊन आधुनिक जीवनात प्रगती करून घेणे आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे आदिवासींनी जरूर ते बदलही केले आहेत. येथे एका गोष्टीची जाणीव करून घेणे आवश्यक आहे, आमच्या जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीची फार मोठी छाप पडलेली आहे. त्यामुळे आपले कपडे, खाणे-पिणे, वागण्याच्या, राहण्याच्या पद्धती बदलणे शहरी वातावरणात नाईलाजाने करावे लागते. परंतु ह्याचा परिणाम म्हणून आपल्यातील तरुण सुधारक मंडळी आदिवासी संस्कृतीची जी ठळक वैशिष्ट्ये आहेत तिच्याकडे दुर्लक्ष करतात हे चांगले नाही.

काही वेळेला आदिवासी समाजात चुकीच्या समजूती वा रूढी पसरत असतात. त्या आपण टाकून द्यायला पाहिजेत. आजारीपणा, रोग, साथी ह्यासाठी जी औषधे, इंजेक्शन घ्यावयास पाहिजेत ती ही घेतली पाहिजेत. कोणाही एका बैराग्याच्या किंवा बुवा महाराजाच्या पाठीमागे लागून आपल्या पेशाचे व स्वतःचे नुकसान करून घेऊ नये. हा व्यवहारातला भाग सुशिक्षित तरुण मंडळींनी आपल्या समाजाला नीट समजावून सांगून आपल्या लोकांची प्रगती केली पाहिजे.

अशा तऱ्हेने प्रगती करत असताना तरुण पिढीने आदिवासी संस्कृतीची नीट माहिती करून घेऊन त्यामधील वैशिष्ट्ये राखून ठेवण्याचे डोळस प्रयत्न करावयास हवे. म्हणजे आजपर्यंत हजारो वर्षे ज्या पद्धतीने केशभूषा, वेशभूषा, गाणी, त्यांच्या म्हणण्याची पद्धती, निरनिराळी नृत्ये राखली गेली ती एकदम

विसरून जाणे चांगले नव्हे. कारण इतिहासाची ती एक परंपरा आहे आणि त्या पाठीमागे एक विशिष्ट विचारधारा असते ती जपून ठेवली गेली पाहिजे. उदाहरणार्थ मध्य प्रदेश व सात-पुडा जंगलांतील आदिवासी तोडा जमातीमधील स्त्रियांमध्ये केसाच्या अंबाड्यात एक काडी किंवा दोन काड्या ठेवण्याची पद्धत आहे. विधवा स्त्री एक व सधवा दोन घालतात. ही पद्धत मोहंजोदारीमधील स्त्रियांच्या वेशभूषेशी साम्य असलेली आहे. हे इतिहास तज्ञांना आता कळले आहे. युरोपातही भटकी जमात म्हणून मानलेल्या जिप्सी जमातीचा, त्यांच्या भाषेचा, राहणीचा अभ्यास करून तेथील इतिहासाचे पुनर्लेखन चालू आहे. लॅटिन अमेरिकेतही तसेच आफ्रिकेमधील नवी राष्ट्र आपल्या जुन्या परंपरा टिकवून घरण्याचा फार मोठा प्रयत्न करीत आहेत. युनेस्कोने ह्या बाबतीत फार मदतही केली आहे.

तेव्हा पाश्चात्य विचारसरणी जरी आज जगभर अवलंबिली जात असली तरी आपल्या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य राखून ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. यामुळे एक महत्त्वाची गोष्ट घडते. पुढची पिढी ही अजिबात मूळ तुटल्या-सारखी वाढत जाण्याची शक्यता पाश्चात्य राहणीमुळे आज जगभर पसरत चालली आहे. त्या पिढीला आपली स्वतंत्र वैशिष्ट्ये कोण सांगणार? ह्याचा अर्थ आपण भारतीय परंपरेपासून तुटत जावे असा नाही. तर आपल्या आदिवासी जीवनाचे वैशिष्ट्य हे भारतीय परंपरेचे असल्यामुळे ते जीवंत ठेवणे जरूरीचे आहे.

आपण प्रगती करून घेत असताना नवीन गोष्टींच्या आकर्षणाखाली वाहवत तर जात नाही ना, ह्या गोष्टीची काळजी घेतलीच पाहिजे. आज पुढारलेल्या समाजांनी पाश्चात्य जीवनाच्या नावाखाली स्वैराचार कसा चालविलेला आहे हेही आपल्याला आता दिसून येत आहे. तेव्हा प्रगती करून घेत असताना त्या मार्गातील धोके ओळखून आपण काळजीपूर्वक पावले टाकली पाहिजेत. आदिवासी हे भूमातेचे पुत्र आहेत. त्यांच्या अंगी प्रामाणिकपणा, कष्टाळूपणा, हरदुस्ररी-पणासारखे चांगले गुण आहेत. ह्याचा कोणी

गैरफायदा आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी तर घेत नाही ना, आपणच स्वतःची वंचना नवीनतेच्या नावाखाली करत नाही ना, ह्याचा जागरूकपणे विचार करणे हे आदिवासी तरुणांपुढील नवे आव्हान आहे.

जुन्या गोष्टींची माहिती राखून ठेवण्यातले फायदे अनेक आहेत. येथे फक्त दोन गोष्टींची माहिती देतो. पाश्चात्य औषधे जरी असली तरी आयुर्वेदाकडे आता जग वळत आहे. लोकांना त्याची महती पटत चालली आहे. पण त्या वनस्पती जंगलात कुठे सापडतात. कित्येक वेळी प्राचीन ग्रंथांत फक्त नावे दिली आहेत पण ती शोधून काढणे नव्या डॉक्टरना शक्य होत नाही. पण आदिवासी, भिल्ल, वारली, तोडा, नाग ह्यांना माहिती आहे. ती माहिती त्या विभागात जाणवणे ठेवण्यानेच होते. तसेच मिल्हामध्ये तिरकमठ्याची तसेच लढाऊ जमातीमुळे गोफण व गल्ले फिरेविण्याची सवय असते. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये आपल्या फौजा ब्रिटिश फौजेवरोबर जर्मनांच्या विरुद्ध लढताना हा घडलेला प्रसंग आहे. इटलीमध्ये एका ठिकाणी जर्मन सैन्य ब्रिटिश तळावर हल्ला करण्यासाठी आले असताना थंडी व अंधेरी रात्र ह्यामुळे डोंगराळ भागात आले होते. त्या रात्रीच त्यांना तिथून घालवून देणे जरूर होते. पण थंडी व रात्रीत ब्रिटिश फौजे पुढे जाईना. तेव्हा त्या कमांडरला हिंदी फौजांनी सांगितले की, ह्या गोफणींनी दूरवर हातबॉम्ब टाकता येतील. त्याला खरे वाटेना. पण तोफा डोंगराळ प्रदेशात जवळ असल्याने त्याने प्रयत्न करायला परवानगी दिली. आमच्या भिल्ल बहादुरांनी गोफणीतून दूरवर पण अचूक जर्मन तळावर बॉम्बचा भडीमार केला. जर्मनांना काहीच करता येईना. त्यांचे जबरदस्त नुकसान झाले व ते रात्रीच तळ सोडून गेले. अशाच तऱ्हेची साधने आता आपल्याकडील कमांडरच्या ज्या स्पेशल तुकड्या आहेत त्यांना शिकविली जातात. तेव्हा आपला हा आदिवासी अनुभव पूर्ण असल्याने आज विसाव्या शतकातही कशा परिणामकारक होईल ह्याचा विचार तरुण पिढीने करावा.

आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाची प्रज्ञा

विनायक तुकाराम

१. संस्कृती म्हणजे काय व ती कशासाठी

संस्कृती ही कोणत्याही मानववर्गाच्या गेल्या कित्येक शतकांच्या युग प्रवासातील अनुभवांचा परिचय करून देते. संस्कृती ही मानवांचं युगायुगातील सामाजिक जीवन, त्यांच्यातील प्रचलित प्रथा-परंपरा, निष्ठा, धर्माचरण व आचारसंहिता इत्यादींचं सम्यक दर्शन घडविते. प्राचीन काळापासून तर आज-तागायत ज्या ज्या मानव संघाला संस्कृती गवसली व ज्यांनी तिचा प्रतिपाळ केला, त्या संस्कृतीने त्या संघाला उत्क्रांतीच्या नव्या वाटा-वळणावर आणून उभं केलं. ज्यांनी संस्कृती हा शब्द पेरला, जगण्याचा अर्थही त्यांनीच वेचला. आपल्या, संस्कृतीच्या उत्खननात व उत्थानात ज्यांनी आपलं साहित्य गुंतविलं, संस्कृतीने त्यांचा क्रांतिमार्ग निश्चित केला. त्यांचं अस्तित्व शतकांनुशतके सावरलं. शब्दाशब्दांत ज्यांनी आपल्या संस्कृतीचा संदर्भ सन्मानित केला. संस्कृतीनं त्यांचं आयुष्य सजविलं. संस्कृतीच्या अनेक परिभाषा देता येतील. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे यांनी केलेली संस्कृतीची व्याख्या फारच बोलकी व अर्थपूर्ण आहे. "महाराष्ट्र संस्कृती" नावाच्या आपल्या पुस्तकात पृष्ठ क्रमांक ४ वर त्यांनी संस्कृतीची समर्पक व्याख्या दिली आहे. ती व्याख्या अशी,—

"मानवाची भौतिक व मनोमन सृष्टी म्हणजे संस्कृती. आध्यात्मिक व आदीर्घात्मिक शक्तींना सामाजिक जीवनात उपयुक्त बनविण्याची कला म्हणजे संस्कृती. राष्ट्रातील विद्वानांचे, ऋषींचे, धर्मज्ञांचे विचार, त्यांची ध्येये, त्यांचे मार्ग व त्यांना अनुसरून राष्ट्रात झालेला आचार यांनी संस्कृती बनते."

पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञ "एनर्लड ग्रीन" (A Green) यांनी संस्कृतीची समाजशास्त्रीय व्याख्या खालीलप्रमाणे दिली आहे :—

*"Culture is the socially transmitted system of idealised ways in

Knowledge, practice and belief, along with the artifacts that Knowledge and practice produce and maintain as they change in time "

"संस्कृती" हा शब्द उच्चारताच आपणा-पुढे उभा राहतो तो राना-वनात विकुरलेला आदिम समाज. संस्कृतीची ज्यांना "देण" आहे असा मानववर्ग म्हणजे "आदिवासी" होय. ह्या जीवनाला संस्कृतीचा भक्कम पाया आहे. ह्या पायावरच आदिम जीवनाची इमारत शतकांनुशतके त्याच स्थितीत तग धरून राहिली आहे. रानावनांच्या, डोंगर-दऱ्यांच्या आसऱ्याला राहिलेला, अनार्य आदिवासींचा समुदाय कित्येक शतके लोटून गेलीत, मात्र आपल अस्तित्व टिकवून राहिला आहे. कित्येक वादळी सामाजिक परिवर्तने झालीत, मात्र हे जीवन अविचल राहिलं आहे. ह्या जीवनातील सामाजिक एकात्मता काळाच्या प्रवाहात "अभंग" राहिली आहे. समान देव-देवतांना मानणारा, समान धर्म आणि संस्कृतीला अंगीकारणारा व समान दुःखांनी चीडित असलेला हा समाज आपल्या जीवनमल्यांना प्राणाच्या मोलाने आजही जपतो आहे. ह्या जीवनामागील प्रेरणा कोणती असावी, हा प्रश्न उद्भवणे साहजिकच आहे. "संस्कृती" हाच ह्या जीवनाचा एकमेव आधार व प्रेरणा स्त्रोत आहे, हेच ह्या प्रश्नाचं समर्पक उत्तर ठरेल. आजचा आदिवासी हाच हा भूमीचा "मूळनिवासी" होय. आणि आदिम संस्कृती ही ह्या भूमितील "आद्य" व "प्रचिनतम" संस्कृती होय. मानवाच्या सामाजिक आणि राजकीय स्थित्यंतरांचा सुसबद्ध इतिहास शब्द रूपात येण्यापूर्वीच्याही काळात ह्या भू-प्रदेशाच्या वाटा वळणावर ह्या आदिम संस्कृतीची पाऊलं ठसावली होती. ह्या संस्कृतीला ज्यांनी सामाजिक व्यासपीठावर आणून बसविलं, ते सर्व अनार्य ह्या भूमिचे आदिपुत्र होत. आर्य आगमनापूर्वी ह्या आदिपुत्रांची भक्कम अशी संस्कृती ह्या देशात नांदत होती. त्यांची मोठमोठी नगरे होती. देवदेवता होत्या. सलग

आचारधर्म होता. "मोहंजोदारो" व "हरप्पा" ह्या प्राचीन शहरांच्या उत्खननातून प्राप्त झालेल्या वास्तुशिल्पांवरून, आदिवासींच्या तत्कालीन सांस्कृतिक वैभवाची साक्ष पडते.

पराभवाचं शल्य पोटात वागवून राना-वनांच्या आसऱ्याला शतकांनुशतके राहिलेला हा आदिम समाज, आपल्या पूर्वसंस्कृतीची जोपासना ह्या ही वादळी काळात करताना दिसतो. नानाविध कलांनी नटलेलं हे जीवन आहे. रानावनात उपेक्षितांचं जीवन जगत असलेल्या आदिमांच्या संपर्कात राहिल्यास त्यांच्या संस्कृतीच्या शुद्धत्वाची आणि उज्वलतेची प्रचिती येते. ह्या जीवनाची सभ्यता आणि गुणधर्म जर तपासावायचे असतील तर ते त्यांच्या संस्कृतीत तपासावे लागतील. त्यांच्या संस्कृतीच्या अध्ययनातून ह्या जीवनाचा सामाजिक परिचय होऊ शकेल. त्यांच्या संस्कृतीत मोडणाऱ्या अनेक गोष्टी आहेत. कला, नृत्य, गीते, देव-देवता व त्यांवरील विश्वास, सलग धर्माचरण, सामाजिक चालीरीती व जीवनानुकूल परंपरा, सलग कुळगोत्र पद्धती आणि मृत्यूत्तर जीवनविषयक सलग तत्त्वज्ञान ह्या सर्व मिळून त्यांच्या संस्कृतीची घडण झाली आहे. ज्यांच्या प्रपंचाच्या आवारात सदैव दुःखांचीच गर्दी पहावयास मिळते त्यांच्या जीवनात क्षितिज मात्र संस्कृतीच्या रुपेरी कडांनी चित्तवेधक झालं आहे. "संस्कृती" हा त्यांच्या आयुष्य विश्वाचा एकमेव आधार आहे. पोटासाठी आयुध पाठी घालून भक्ष्य शोधत रानोमाळ भटकणारा हा वनपुत्र आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांना आपल्या प्राणाच्या मोलानं ह्याही धावत्या युगात जगतो आहे. हे वास्तव्य त्यांच्या संस्कृतीवरील प्रेमाचं आणि संवर्धक क्षमतेचं द्योतक आहे.

२. आदिवासींचं कलात्मक जीवन

"कला" हा आदिम संस्कृतीचा अनेक अंतः-प्रवाहांपैकी एक प्रवाह आहे. कलेसाठी कला नाही, तर जीवनासाठी कला हाच भारतीय आदिम जीवनाचा कलाविषयक दृष्टिकोन आहे. आदिवासींच्या अनेक कला आहेत. त्यात "चित्रकला", "संगीत कला", "विणकाम कला", "गीतकला", "नृत्यकला" आणि "वास्तुकला" व "गायन कला" इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. दैनंदिन जीवनात आनंद ओतण्याच्या कामी आणि गरजांच्या पूर्तीसाठी ते ह्या कलांचा वापर करीत असतात. मात्र ह्या सर्व कलांमध्ये

*डॉ. सचदेव आणि विद्याभूषण, एन इण्ट्रॉडक्शन टू सोशीऑलॉजी, अलाहाबाद, १९८२, पृष्ठ क्रमांक ६६२ वरून उद्धृत.

आदिमांच्या "संगीतकला" आणि "नृत्यकला" ह्या सर्वश्रेष्ठ कला होत. तेव्हा तपशीलवारपणे ह्या सर्व कलांचे स्वरूप पाहणे इष्ट ठरेल. "चित्रकला" ही आदिमांची पहिली कला होय. भारतातील बहुतेक आदिवासी जमाती प्राण्यांची चित्रे काढण्यात वाकबगार आहेत. त्यांनी काढलेली कल्पनात्मक औचित्यपूर्ण आणि विविध चित्राकृती प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर त्यांच्या ह्या अंगीभूत कलेची साक्ष पटू शकेल. "आसाम" आणि "मध्य भारतातील" आदिवासी अजूनही आपल्या जुन्याच कलांचा वापर करून दैनंदिन व्यवहारासाठी आवश्यक वस्तू तयार करीत असतात. घरांच्या सजावटीसाठी आणि शारीरिक सजावटीसाठी किंवा सणोत्सवाच्या प्रसंगी किंवा धार्मिक विधीच्या प्रसंगी किंवा नृत्य-गायनाच्या प्रसंगी उपयोगात आणण्यासाठी कलात्मक वस्तूंची ते निमिती, करीत असतात. ह्यासाठी फुले, पाने, गुंजमणी फळांच्या बीया आणि मोरपीसे तर ते वापरतातच पण बांबूचे, लाकडांचे आणि धातूचे दागिने बनवून ते सौंदर्यवृद्धीसाठी वापरत असतात. "खोड" आणि "गोंड" ह्या जमाती केसात घालावयाच्या पीना लाकडांपासून, हाडांपासून किंवा धातूपासून मोठ्या कुसलतेने बनवितात. केसांच्या सजावटीसाठी वापरण्याच्या "फण्या" व कंगवे ते स्वतः बनवितात आणि त्यावर लहान लहान आकाराची चित्रे कोरून त्यांना आकर्षक करतात. "गोंड", "बेगा" "मिल्ल" आणि इतरही आदिवासी जमाती तंबाखू ठेवण्यासाठी शंखाकृती बटूचे तयार करून त्यावर सुंदर नक्षी कोरतात. "संथाल", "कोरकू", "मिल्ल" आणि "ओराँव" ह्या आदिम जमाती घराच्या मुंड्यावर किंवा लाकडांच्या खांबावर आपल्या देवदेवतांची चित्रे कोरून त्यांची आठवण कायम करतात. ह्या जमातीव्यतिरिक्त शिकारीचे चित्र काढण्यात "नागा" ही जमात पारंगत आहे, तर पशुपक्षांची चित्रे काढण्यात "ही" ही जमात प्रवीण आहे. ही कला पिढ्यापिढ्या चालत आली आहे. रानावनांशी असलेल्या नेहमीच्या संपर्काने पशुपक्षांच्या सुक्ष्म हालचाली त्यांच्या डोळ्यांपुढे असतात व त्याच नेमक्या ते आपल्या कुंचल्यातून चित्रारत असतात. "हैद्राबाद" परिसरातील "वेचू" ही जमात वृक्षांची चित्रे हुबेहुब काढण्यात वाकबगार आहे. ह्या चित्रांत वृक्षांच्या दृष्य अवयवांसोबत त्यांची अदृश्य मुळे देखील दिसू शकतील अशा सफाईने ते चित्रं रेखाटतात. आदिमांची घरे अशा विविध चित्राकृतींनी सजविलेली दिसून येतात. महाराष्ट्रातील "यवतमाळ" जिल्ह्याच्या परिसरात वास्तव्यात असलेली "कोलाम" ही जमात देखील

ह्या बाबतीत मागे नाही. "आपाढी पौर्णिमा" हा ह्या जमातीचा महत्त्वपूर्ण सण होय. ह्या सणाला ते "वाघाई" नामक देवतेची मनोभावे पूजा करतात. ही पूजा मानसिक किंवा सांकेतिक स्वरूपाची नसते. तर ती प्रत्यक्षात मूर्तीपूजा असते. ही मूर्ती कोणत्याही धातूची, लाकडाची किंवा मातीची नसते तर झाडांच्या मोठ्या आकाराच्या पानांची असते. ही पाने ते रानातून तोडून आणतात. त्यांना एकमेकांना जुळवून वाघोवाचा आकार देतात व भक्तीभावे पुजतात. वस्त्रमधील "मुरिया" आणि "माडिया गोंड" घरगुती वापरासाठी किंवा धार्मिक विधीसाठी लागणारी पितळेची मांडी "घडवा" नामक लोकांकडून तयार करवून घेतात. गुजरातमधील "छोटे उदेंपूर" च्या परिसरात वास्तव्यात असलेली "मिल्ल" ही आदिवासी जमात विविध रंगांचे आडवे उभे पट्टे असलेल्या "लुंग्या" कमरेभोवती गुंडाळण जास्त पसंत करते. रंग वैचित्र्यातील त्यांची अमिऱुची लक्षात घेण्याजोगी आहे. "साओर" ही ओरिसातील आदिवासी जमात देखील घराच्या भिंतीवर विविध रंगांनी आणि तऱ्हेची चित्रे कोरण्यात पुढारलेली आहे. "वारली" ही महाराष्ट्रातील "ठाणे" जिल्ह्याच्या परिसरात विखुरलेली आदिवासी जमात. "पालघाटचौक" नावाचं रांगोळी चित्र विवाह प्रसंगी ह्या जमातीचे लोक स्वतःच काढतात. "निलगिरी" पर्वताच्या परिसरात राहणारी "तोडा" ही जमात "पुयकली" नावाचं वस्त्र परिधान करते. हे लोक त्या वस्त्रावर विविध आकृती-काळ्या निळ्या रंगांत आपल्या हातांनीच काढतात. "कोन्याक" आणि "वाँची" ह्या नागालँड मधील आदिम जमाती आपल्या मंडळाच्या इमारतीच्या खांबावरील खोदकाम स्वतःच करतात. "माडिया गोंड" ह्या आदिम जमातीतील लोक आपल्यातील मृत व्यक्तीच्या आठवणी कायम रहाव्या म्हणून प्रथम श्रद्धादिनी गावाच्या विशिष्ट जागी उभे दगड रोवतात. ह्यास ते "कलबंडा" किंवा "उरस्कल" असे म्हणतात.

निसर्गातील वस्तूंचा वापर ह्याकडे करून हे "आदिम" ह्या कला जीवनभर जोपासत असतात. आदिवासींच्या कोणत्याही कलेला त्यांच्या संस्कृतीच्या अंतःप्रवाहांचा आणि सामाजिक जडणघडणीचा आधार आहे. आदिवासी जीवन हे धर्माने विशेष प्रभावित झालं असल्या कारणाने हा धर्माचा प्रभाव कलेच्याही रक्त प्रत्यांगातून प्रतिबिंबित होत असतो. ह्या जीवनावर ज्या निसर्गदत्त वस्तूंचा आणि निसर्गातील घडामोडींचा जबरदस्त प्रभाव आहे. त्या वस्तूंना आणि घडामोडींना आपल्या

चित्रकलेत व इतरही कलेत ह्या आदिम जमाती स्थान देत असतात. म्हणूनच आदिवासांची चित्रकला वा इतर कोणतीही कला आपल्या वेगळ्या गुणवैशिष्ट्यांने आणि रंगवैचित्र्याने चटकन नजरेत भरते व त्यामुळेच ती सर्वसामान्य चित्रकलेपेक्षा पृथक् वाटते. तेव्हा त्यांच्या ह्या कलेचं मूल्यमापन करतांना, त्यांच्याच पातळीवरून ते करणे केव्हाही "न्याय्य" ठरेल. त्यांच्या कलेत विशेषतः यथार्थ जीवनच चित्रित झालेलं दिसून येतं. सांकेतिक तत्वांचा वापर करून काढलेली चित्रे दुर्मिळच, "विणकामकला" ही आदिवासींची दुसरी कला होय. "चंद्रपूर" व "गडचिरोली" जिल्ह्यांच्या परिसरातील "गोंडबुड" (थोटी) ही जमात ह्या कलेचा वापर "ताटवे", "पेट्या", "टोपल्या" व धनधान्या ठेवण्यासाठी "वखारी" इत्यादी वस्तू बनविण्याकडे करीत असते. ह्या वस्तू ते "बांबू" पासून तयार करीत असतात. गरजेनुसार आणि उद्देशानुसार विविध आकाराच्या आणि प्रकारच्या वस्तू तयार करून व जवळच्या आठवडी बाजारात विकून ही जमात आपला उदरनिर्वाह करते. बांबूपासून पंखे तयार करतांना ते ग्राहकांची आवड लक्षात घेऊन त्यात रंगही भरतात व आकर्षक करण्याचा प्रयत्न करतात. ह्या परिसरातील "परधान" ह्या आदिवासी जमातीचे लोक देखील बांबूचा व्यवसाय करतांना दिसतात. यवतमाळच्या परिसरातील "कोलाम" ही जमात गुजमण्यांच्या व फळ बियांच्या माळा तयार करण्यात व मोरपिसांचे टोप बनविण्यात विशेष पुढारलेले आहे. ह्याव्यतिरिक्त मातीची विविध आकाराची मांडी बनवून त्यावर नक्षी कोरण्याची आणि लाकडांपासून व मातीपासून देवदेवतांच्या मूर्त्या व घोडे बनविण्याची कला भारतीय आदिवासींत पहावयास मिळते. "मोहेंजोदारो" आणि "हरप्पा" ह्यांच्या उत्खननातून प्राप्त झालेली नक्षीदार मांडी व विविध चित्राकृती आर्यपूर्व कालातील अनार्य आदिवासींच्या कलेचं दिग्दर्शन करतात. "माडिया" "गोंड" देखील बांबूपासून विविध आकाराची साधने तयार करतात. "गोंड बुडंडा सारखीच" त्यांना देखील विणकाम कला अवगत आहे. नदीतून "लव्हाळे" आणून त्यापासून ते दोरी तयार करतात व झोपावयास खाट विणतात. तद्वतच मातीची मांडी बनविणं, मोपळ्यापासून, पाणी नेण्यासाठी कमंडलूच्या आकाराचं नक्षीदार मांडे तयार करणं त्यांना चांगलं अवगत आहे. लोहाराचं कार्यसुद्धा त्यांना कमीअधिक प्रमाणात जमतं. गावातील लोहाराच्या गैर-हजेरीत ते आवश्यक त्या वस्तू स्वतःच मोठ्या

कलात्मक रीतीने तयार करतात व आपली गरज भागवितात. शिकारीत प्राप्त झालेल्या प्राण्यांची कातडी कमावून त्यापासून वाद्य-साधने तयार करण्याची कला " मांडियांना " चांगली अवगत आहे. नदीतील लव्हाळ्या-पासून " चट्या " बनविण्याची कला भंडारा चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील "परधान" जमातीच्या लोकांना चांगलीच अवगत आहे.

शरीर सजावटीसाठी, शरीरावर ठिक-ठिकाणी "गोंडून" घेण्याची पद्धतदेखील अजूनही भारतीय आदिवासीत रूढ आहे. महाराष्ट्र आणि मध्य प्रदेशातील प्रामुख्याने "गोंड", "खोंड", "कोरकु", "परधान", "बैगा", "मिल्ल", "कोलाम" आणि "माडिया" ह्या जमातींच्या स्त्रिया आपल्या अंगावर गोंडून घेतात. ही गोंदण्याची कला वेगवेगळ्या स्वरूपांत पहावयास मिळते. "गोंड" व "कोलाम" स्त्रिया गोंडून घेताना हातावर, कपाळावर आणि मूजांवर विशेषतः विचू, बदक, फुलझाडे, देवदेवतांची चित्रे किंवा आपल्या आवडीचे चित्र काढून घेत असतात.

"गीत व गायनकला" ही आदिमांची तिसरी कला होय.—गीतातून ह्या जमाती आपल्या जीवनाचं, दुःखाचं, इतिहासाचं, पूर्वजांच्या शौर्याचं आणि विश्वातील घडामोडीचं दर्शन घडवितात. रानात गावशिवे-वाहेर गुरे चारावयास नेताना, शेतात काम करीत असताना, दूरच्या प्रवासास जाताना, किंवा नृत्य करताना ते आपला जीव ओतून गात असतात. ह्या गीतमालिकेत "वनगीते", "उत्सवगीते", "निसर्गगीते", "लग्नगीते", "नृत्यगीते", "भावगीते" आणि "प्रेमगीते" इत्यादींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. कोणत्या तूत कोणत गीत म्हटलं पाहिजे, ह्याचं त्यांना ज्ञान असतं. पहाटेच्या वेळी जात्यावर दळण दळताना आदिवासी स्त्रिया लयबद्ध गीत गातात किंवा लहान मुलास पाळण्यात झोपवून झोके देताना त्या "अंगाईगीत" गातात. ही सारी गीते चित्ताचा ठाव घेणारी असतात. धार्मिक उत्सवात, देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी मुद्धा गीते गायली जातात. महाराष्ट्रातील गोंडवनात "वास्तव्यात असलेली "परधान" ही संगीत प्रेमी जमात गोंडांच्या धार्मिक उत्सवात भक्तीगीते गाऊन त्यांच्या देवदेवतांना प्रसन्न ठेवणारी आणि त्यांच्या धर्मगुरूचं कार्य करणारी हुशार जमात होय. "गोंड", "परधान", "कोलाम", "माडिया", "मिल्ल", "वारली" व "महा-देव कोळी" ह्या आणि इतर आदिम जमातींची आपापली स्वतंत्र आणि स्वरचित लोकगीते

आहेत. शिमगा फागावर परधानांची शेकडो स्वरचित गीते पहावयास मिळतील. तद्वतच "गोंडांत" देखील अनेक प्रकारची स्वरचित गीते प्रचलित आहेत. "गोंगोपाटा" (देव-गीत), "पेनमपाटा" (धर्मगीत), "पणग-पाटा" (उत्सवगीत), "नेलपाटा" (शेती-गीत), "मोहनालपाटा" (मुक्तगीत) हे गोंडी गीतांचे काही प्रचलित प्रकार होत. "पाटा" ह्याचा अर्थ "गीत" असा होतो. (अशा प्रकारच्या गीतांतून गोंडांनी आपल्या सर्वश्रेष्ठ व सर्व शक्तिमान अशा "मल्लेदेवाची" स्तुती करून धार्मिक मूल्यांची कशी जोपासना केली आहे हे खालील गोंडी गीतांवरून सहजच लक्षात येईल :

"सल्ले रे जेका निवा जोका,
लिंगो रे निवा जोका . . . . . ॥ १ ॥
सिरडी सिंगारतोर मान
पोयोर्राज, सल्ले रे जेका निवा
जोका . . . . . ॥ १ ॥

कोया समायतो शेर पोयो
राज, लिंगो रे जेका निवा
जोका . . . . . ॥ २ ॥

कोयलो गुडायतोर इमा पोयो
राज, सल्ले रे जेका निवा
जोका . . . . . ॥ ३ ॥

ल्य्या दुवाईतोर पडोर पोयो
राज, लिंगो रे जेका निवा
जोका . . . . . ॥ ४ ॥

ह्या गीतांचा कर्ता अज्ञात असतो. अज्ञात आदिमांनी रचलेली ही गीते त्यांच्या पिढ्या-पिढ्यांतून अभ्याहतपणे मौरवीक परंपरेने येथवर झिरपत आली आहेत. "स्वयंस्फूर्तता" आणि "स्वयंप्रेरणा" ह्या अशा गीतनिर्मिती-मागील दोन "प्रेरणा" आहेत.) आदिमांच्या लोकगीतांबद्दल बोलताना डॉ. दुबे यांनी मोठे सूचक उद्गार काढले आहेत. ते म्हणतात,— "लोकगीतात कधी कधी तत्त्वज्ञानाच्या गंभीरतेतूनदेखील जीवनाकडे बघितलं जातं."

ह्या आणि अशा समग्र गीतांचं संकलन करणं आदिवासी साहित्यिकांचं पहिलं कर्तव्य ठरतं. ह्या सान्याच गीतांतून ह्या आदिम जीवनाचं अंतःप्रवाह अभ्यासणं सोयीचं होऊन त्यातून प्रतित होणाऱ्या वेदनांचा, सामाजिक दुःखांचा व जीवनविषयक दृष्टिकोनाचा मागोवा घेता येईल.

"संगीतकला" आणि "नृत्यकला" ह्या आदिमांच्या महत्त्वपूर्ण कला होत. संगीत त्यांचा आत्मा आहे. नृत्याच्या वेळी लयबद्ध, तालबद्ध,

ध्वनी निर्माण करून आदिम त्या ताला-सुरावर फेर धरून नाचतात. कधी ते एकटेच नृत्य करतात तर कधी सामूहिक नृत्य करतात. भारतातील बहुतेक आदिम जमातीत सामूहिक नृत्याचा प्रकार प्रचलित आहे. विविध आदिम जमातीत नृत्याचे विविध प्रकार पहावयास मिळतात. "गोंड" जमातीत नृत्याचे दहा प्रकार प्रचलित आहेत. त्या दहा प्रकारच्या नृत्यांत "रिलो नृत्य", "हारपहा नृत्य", "दोहरा नृत्य", "बिरवा नृत्य", "दुयलो नृत्य", "रेला नृत्य", "मडळाचे नृत्य", "मांदो नृत्य", "ढोल नृत्य" आणि "करसाळ नृत्य" इत्यादींचा समावेश होतो. ही नृत्ये विविध प्रसंगी विविध तालासुरावर केली जातात. नृत्याच्या वेळी गोंड लोक "ढोल", "नंगारो", "टिमकी", "चिटकोला", "फेपडी", "डफली", "नलगुजा", "किंगरी" आणि "पिलमपोया" व "तुडबुडी" इत्यादी संगीत साधनांचा वापर करतात. "वारली" जमातीत नृत्याच्या वेळी तोंडाने वाजवावयाचे वाद्य "तारपे" ह्याचा उपयोग केला जातो. काही जमातीत "याळी" हे वाद्य प्रचलित आहे. तर "चौधरा" जमातीत डमरूसारख्या वाद्याचा वापर केला जातो. "जींतूर" नावाचं लहानसं वाद्य "परधान" जमातीत प्रचलित असून "पावा" आणि "डफ" ही "कोला-मींची" नृत्याच्या वेळी वापरवावयाची संगीत साधने होत. "सोदी" ही गुजरात मधील आदिवासी जमात होय. नृत्याच्या वेळी तांबोऱ्यासारखं "एकतारी वाद्य" वाजविण्याची प्रथा त्यांच्यात प्रचलित आहे.

नृत्याच्या वेळी घालावयाचा त्यांचा पोषाख-देखील आगळा वेगळा असतो. ह्यासाठी जवळ-पासच्या आठवडी बाजारातून आदिम स्त्रिया आपल्या पसंतीचा व विविध रंगांचा पोषाख खरेदी करीत असतात. अलीकडे ते आपलं कापड विणकरांकडून बनवून घेतात. त्यामुळे पोषाखाविषयीची त्यांची अभिरुची लक्षात घेऊनच विणकरांना त्यांचा पोषाख बनवावा लागतो. वाद्यांचा आवाज कानी पडताच आदिवासी तरुण-तरुणींचे थवेच्या थवे वैचित्र्यपूर्ण पोषाखांत जमू लागतात आणि जग विसरून वाद्यांच्या मंजुळशा तालावर फेर धरून नाचू लागतात. नाचताना ते गीतेही गातात. सामूहिक नृत्याच्या वेळी गीत गाताना ते लाकडाच्या "टिपऱ्या" ही वाजवितात. ही नृत्ये ऋतु-नुसार बदलत असतात. मोरपीस केसात खोवून किंवा मोरपीसांचा टोप डोक्यात घालून, गळ्यात गुजमण्यांच्या किंवा फळ बीयांच्या माळा घालून, विविधरंगी पेहराव करून व रंगीबेरंगी फुलं केसात खोवून आदिम स्त्रिया

आणि पुरुष निसर्गाच्या साध्निध्यात रात्रीच्या वेळी वाद्यांच्या तालासुरावर जेव्हा नावू लागतात, तेव्हा पहाणाऱ्यांच्या मनाचा ठाव घेणारं ते दृश्य असत. संगीतात आणि नृत्यात जीवनातील आनंद शोधणारी ही आदिम माणसं आपल्याच जगात स्वच्छंदी वृत्तीने जगताना पहावयास मिळतात. आधुनिकतेचा स्पर्शही काहीना झालेला नाही, असं त्यांचं पारंपारिक जीवन पाहता म्हणावं लागतं. ह्याही काळात आपल्या देवदेवतांसाठी मंदिर ते बांधू शकत नाहीत. म्हणून देवदेवतांना गाव-शिवेबाहेरच्या झाडांवर, वेलूच्या नळीत घालून बांधून ठेवण्याची प्रथा अजूनही त्यांनी सुरूच ठेवली आहे. संगीताचे आणि नृत्याचे सामाजिक व वैयक्तिक जीवनातील दुःख थोडं कमी होतं आणि क्षणापुरता एक असीम आनंद गवसतो, हा त्यांचा अनुभव ऐकल्यावर ह्या जीवनाचा सामाजिक स्तर कधी उंचावेल हा विचार सहजच मनातून तरळून जातो. त्यांच्या सर्व प्रचलित कला जरी कालौघात नष्ट झाल्या तरी "नृत्यकला" आणि "संगीतकला" कधीही नष्ट होण्यासारख्या नाहीत असेच त्यांचं ह्या कलांवरील अतिव प्रेम पाहून म्हणावं लागतं. महाराष्ट्रातील आदिम जीवनाचा परिसर ह्याच कलांनी व्यापलेला आहे. "ठाणे", "नाशिक", "यवतमाळ", "अमरावती", "चंद्रपूर", "धुळे" आणि "गडचिरोली" ह्या जिल्ह्यांतील आदिवासी आजही संगीत आणि नृत्यकलेचा वापर आत्मसमाधानासाठी व विरंगुळ्यासाठी करून जीवन व्यतीत करताना दिसून येतात. आदिमांच्या संगीत आणि नृत्य-कलेविषयी नागपूरचे प्रख्यात साहित्यिक आणि आदिवासी जीवनाचे अभ्यासक पं. प्रयागदत्त शुक्ल यांनी आपल्या "आरण्याकी संस्कृती" नामक पुस्तकात पृष्ठ क्रमांक ९७-११० वर खालील आत्मिक उद्गारांची नोंद करून ठेवली आहे :—

"वनवासीयो का स्थान हमारी सांस्कृतिक घरोर में बहुत ऊँचा है। . . . . . वनवासियों का समस्त नृत्य राग-रागिनियों से संपन्न होते हैं। संगीत उनका प्राण है। . . . . वे तो तनमन की सुध भुलकर अपनी आशाओं और उमंगों को व्यक्त करने के लिये थिरकने लगते हैं"।

"चित्रकला", "विणकामकला", "नक्षीकामकला", "गृहसजावटीसाठी आणि शरीर सजावटीसाठी नैसर्गिक वस्तूंपासून दागिते बनविण्याची कला" ह्या सर्व कला आदिम समाजातून हळूहळू अलीकडे लुप्त

होऊ लागल्या आहेत. विविध तऱ्हेची यांत्रिक सामुग्री ह्या विज्ञान युगात उपलब्ध झाल्यामुळे अनेक प्रकारच्या कलात्मक वस्तू बाजारात स्वस्त दराने मिळू लागल्या आहेत. त्यामुळे त्याच विकत घेऊन गृहसजावट आणि शरीर सजावट करण्याकडेच समाजाचा आणि सोबतच प्रगत आदिवासींचादेखील कल असल्यामुळे त्यांची उत्पादन कला व संवर्धनक्षमता हळूहळू अस्तंगत व्हायला लागली आहे व आपल्याच कलेविषयीची अनास्था त्यांच्या मनात दृढावू लागली आहे. आधुनिकीकरणाच्या संपर्काने आदिवासी समाजात प्रचलित असलेल्या सर्व कला कालांतराने गडप होण्याचा धोका संभवू लागला आहे. तथापि "कथा-कथन" आणि "इतिहास-कथन" करण्याची कला मात्र अजूनही आदिवासींनी जीवंत ठेवली आहे. गोंडांच्या साम्राज्याचा, धर्मसंस्कृतीचा आणि आपण आपल्या चातुर्याने गोंडांचं राज्य कसं चालविलं, ह्याच वर्णन करण्याची कला "परधान" ह्या जमातीची कला विशेष वाखाणण्याजोगी आहे. तसंच "कोलामातील" "वेताळाकांची" मुद्दा ही कला प्रशंसनीय आहे. हे लोक जगात घडणाऱ्या गोष्टी, लोककथा, सामाजिक प्रथा, विश्वाची उत्पत्ती, मानवी उत्क्रांतीची माहिती, मानवाचे ऐहिक जीवन आणि मृत्युत्तर जीवनाविषयक माहिती, तसेच आत्मा, देव, धर्म, संस्कृती, अध्यात्म, जड-चेतनाचा संबंध आणि जादू ह्या सर्व गोष्टींवर ते सखोल चर्चा छेडत असतात. ज्यांना ज्या कथा ठाऊक असतात त्या ते सर्वांना मोठ्या रुचीनं सांगतात व बाकीचे त्या मोठ्या आवडीनं ऐकतात. हे कथाकथन व इतिहास-कथन आळीपाळीने चालत असतं व ह्या कार्यक्रमास इतका रंग चढतो की रात्र केव्हा उलटून जाते ह्याचंही भान ह्या चर्चेत भाग घेणारांना रहात नाही.

आदिवासींच्या ह्या विविध कला, त्यांच्या जीवनाविषयक दृष्टिकोनाचा मानसिक घडणीचा आणि सामाजिक स्तरांचा एक आलेखच आपणापुढे ठेवित असतात. भारतीय आदिवासींची कला, जी आज आपण पाहतो ती हव्या त्या प्रमाणात, साधनांच्या अभावी तितकीशी प्रगत आणि प्रभावी वाटत नाही. कोणत्याही कलेच्या वृद्धीसाठी साधनांची पूर्तता होणे अनिवार्य असतं. साधनांचा अभाव हा कोणत्याही कलेच्या सौंदर्यवृद्धीसमारक ठरत असतो। (कलेच्या संदर्भात बोलावयाचं झाल्यास भारतीय आदिवासी हा "आफ्रिका", "अमेरिका" आणि "ऑस्ट्रेलियातील"

आदिवासीपेक्षा फारच मागं आहे. ह्याला अनेक कारणंही आहेत. सर्वात मुख्य कारण म्हणजे साधनांचा अभाव) आणि आवश्यक वस्तूंचा त्रोटक व अल्प पुरवठा हे होय. आदिम जमातींना समाजाने जो सामाजिक दर्जा आणि वागणूक दिली त्याचा फार मोठा परिणाम त्यांच्या कलांवर झाला आहे. चित्रकार किंवा कलाकार म्हणून त्यांच्यातील कलागुणांचं मूल्यमापन होण्याऐवजी जातीय दृष्टिकोन समोर ठेवून आणि समाजातील मान्य कला निकषांच्या आधारावर त्यांच्या कलेचं मूल्यमापन केलं गेलं. त्यामुळे त्यांची कला अधिक प्रगत आणि आकर्षक होण्याऐवजी प्राथमिक अवस्थेतच राहिली. व्ही. एल्विन यांनी भारतीय आदिवासींच्या कलेवर "

ह्या नावाचं पुस्तकं लिहिलं आहे. कलेच्या क्षेत्रात आदिवासींची जी प्रगती व्हावयास हवी होती ती हव्या त्या प्रमाणात का झाली नाही, ह्याची अनेक कारणं त्यांनी ह्या पुस्तकात नमूद करून ठेवली आहेत. संगीतात आणि नृत्यात ह्या साऱ्या आदिम जमाती इतक्या रमून गेल्या आहेत की, शोकडो वर्षांचा काळ लोटला तरी त्यांनी ह्या प्रथा आजही कायम ठेवल्या आहेत व कला जोपासल्या आहेत. जगातील सामाजिक परिवर्तनांचा हव्या त्या प्रमाणात ह्या जीवनास स्पर्श झालेला नाही. आपल्या वेगळ्या जगातच राहून ते इहलीकीची यात्रा संपवित असतात. त्यांचे निसर्गप्रेम आणि एकांतात रमणारी वृत्ती, ह्यामुळेच सामाजिक सुधारणेच्या प्रवाहापासून हा समाज शतकानुशतके दूर राहिला असं म्हणणं चूक ठरणार नाही.

३. आदिवासींच्या देवदेवता आणि धर्माचरण पद्धती.

आदिवासींच्या अनेक कलांचा आपण येथवर परिचय करून घेतला. आता आपण त्यांच्या देवदेवतांचं, धर्माचं आणि आचरण पद्धतीचं स्वरूप पाहू. भारतीय आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनात "धर्माळा" अतिशय महत्त्व असलेलं दिसून येतं. "प्राणी" आणि "वृक्ष" ह्यांना आदिवासींच्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेलं दिसून येतं. आदिवासी जमाती प्राण्यांना देवतांच्या स्थायी पूजतात. ज्यांना ते देव मानतात अशा प्राण्यांची शिकार करणं ते निषिद्ध व धर्माविरुद्ध समजतात. प्रत्येक आदिम जमातीची आपापली श्रद्धास्थळं आहेत. प्रत्येक जमातीच्या आपापल्या देवदेवता आहेत ह्या देवदेवतांना ते मनोभावे पूजतात व त्यांच्या प्रभावाने नैसर्गिक आपत्तींचं हरण

*ना. रा. शेंडे, लोकसाहित्य संपदा, नागपूरवरून उद्घृत.

होत, असा स्वतःचा समज करून घेतात. आदिमांच्या अनेक देवदेवता आहेत.

भारतातील बहुतेक आदिम जमातींत "भगताच" एक विशिष्ट स्थान आणि सामाजिक दर्जा आहे. जवळपास सारेच सामाजिक व धार्मिक विधी ते भगताच्या करवी पार पाडत असतात. देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी व त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी कधी कधी बकरे, कोंबडे, गायी, म्हशी, रेडे, डुकरे किंवा घुस ह्यांना बळी देऊन त्यांच्या रक्तमांसाच ते देवदेवतांना नैवेद्य चढवीत असतात. ह्या संदर्भात, भगताची आज्ञा आणि मार्गदर्शन ह्यांना शिरसाबंध मानलं जातं. "भगत" हा मानव आणि देवदेवता ह्यांना सांधणारा "दुवा" किंवा "माध्यम" आहे, असा त्यांचा समज झालेला असतो. अर्थात, ह्या संमजुतीस समाजमान्यता आणि शिष्टमान्यता असते हे नव्याने सांगायचा नकोच. "भूतपिशाच" आणि "पितर" ही आदिमांची श्रद्धास्थाने होत. त्यांना ते देवदेवता मानतात. पितरांचे श्राद्धविधी अनेक आदिम जमातींत प्रचलित आहेत. "भगत" हा भूतपिशाच आणि पितर ह्यांच्या अतिद्विज वास्तव्यातील प्रभावाला नियंत्रित करून आदिमांच्या सामाजिक जीवनास अनुकूल व लोकोपयोगी कामे तो त्यांच्याकडून करवून घेत असतो.

भूतपिशाच, पितर, चंद्र, सूर्य, पृथ्वी, वाघदेव, घोडदेव, माराई, भिमदेव ह्यांची पूजा आदिवासी तर करतातच, पण हिंदू धर्माच्या संपर्कात आल्यामुळे शंकर, विष्णू, ब्रम्हा, मारोती, दत्तात्रेय, कृष्ण, सत्यनारायण, राम आणि लक्ष्मी व गणेश ह्या हिंदूंच्या देवदेवतांची यथाविधी पूजा करण्याची पद्धतदेखील त्यांनी स्वीकारलेली दिसून येते. आर्य आणि अनाय ह्यांच्या संस्कृतींच्या संकरातून व परस्परावरील प्रभावातून ही पद्धत जन्माला आली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पण प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात आदिवासींच्या मूळ देवदेवतांचं स्वरूप व त्यांच्याविषयीच्या आदिमांच्या संकल्पना समजून घेणं इष्ट ठरेल.

"भोटीया" ही उत्तर प्रदेशातील एक आदिवासी जमात होय. "चान" ही त्यांची रोगराई निवारण करणारी देवता होय. "मिल्ल" देखील काही देवदेवतांना मानणारी आदिवासी जमात होय. "वाघदेव", "कुचुंभर", "घोडाणी", "कालका" ही त्यांच्या काही देवांची नावे होत. (संयाळ ही "विहार" राज्यातील लोकसंख्येने सर्वात जास्त असलेली आदिवासी जमात होय. तशीच मुंडा ही देखील जमात लोकसंख्येच्या मानाने काही मागे नाही.

"मारनबुरु" ह्या देवतेची पूजा "संयाळ" जमातीत प्रचलित आहे. तर "बोंगा" ह्या देवतेची पूजा "मुंडा" व "हो" ह्या जमातींत रूढ आहे. "खारीया", "ही" आणि "कोल्हाण" ह्या अशाच काही आदिम जमाती होत. नैसर्गिक शक्तींना पूजणे हा तर आदिमांचा कुलाचारच आहे. त्यास अनुसरून "पृथ्वी" आणि "सूर्य" ह्या नैसर्गिक शक्तींना देवदेवता समजून "खारीया" लोक मनोभावे पूजतात. ह्याव्यतिरिक्त "दरहा-दुबा" नावाची "ग्रामदेवता" व तिची पूजा देखील त्यांच्यात अस्तित्वात आहे. "जाहीरा" आणि "बुरु" ह्या "हो" जमातीच्या प्रमुख देवता होत. "गोंड", "परधान", "माडिया", "कोलाम", "महादेव कोळी" आणि "वारली" ह्या महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींना आपापल्या देवदेवता आहेत. "कोलाम" लोक "माणकूवाई", "वाघाय", "भूताय", "मिमाय्याक", "जयतूर", "कलासूर", "म्हसोबा" आणि "पार-ध्याक" इत्यादी देवदेवतांची पूजा करतात. "परधान" ही गोंडांची पोट-जमात व गोंडांच्या धर्म गुरूच काम करणारी जमात होय. त्यामुळे गोंडांच्याच देवदेवतांची पूजा-अर्चा करून त्यांना प्रसन्न ठेवण्याची प्रथा परधानात प्रचलित आहे. त्यामुळे गोंडांचे देव हेच परधानांचे देव असं समीकरण मांडल्यास ते चूक होणार नाही. पण "भिमदेव" हा परधानांचा सर्वश्रेष्ठ देव असून त्याची पूजा ते मनोभावे करतात व त्याच्या स्तुतीपर गीतरचनाही करतात. "बुळहालपेन" किंवा "परसापेन" किंवा "फळापेन" हा गोंडांचा सर्वश्रेष्ठ देव आहे. ह्याची पूजा तर ते करतातच, पण सोबतच पितरांची आणि भूत-पिशाचांची पूजादेखील ते श्रद्धेने करतात. गोंड लोक आपल्या देवदेवतांना बांबूच्या नळीत घालून ते गांवशिबेबाहेर मोहाच्या झाडावर टांगून ठेवतात. "जंगो" आणि "लिंगो" ह्या गोंडी संस्कृतीतील मान्यवर व्यक्तरेखा होत. ह्यांनीच गोंडी धर्माची स्थापना केली, असा विश्वास ह्या जमातीत रूढ आहे. "हिरासुका" नावाचा "पाटाडी" ह्या जमातीत कोणे एकेकाळी होऊन गेला व त्याला गोंडांच्या सल्ले-देवांना प्रसन्न करण्यासाठी व गांवशिबेबाहेर त्याची स्थापना करण्यासाठी स्वतःच्या प्राणाची आहुती द्यावी लागली, असे त्यांच्या धर्मकथेवरून निदर्शनास येत. गोंडांच्या सांस्कृतिक घडणीची पार्श्वभूमी "परधान" लोक मोठ्या आवडीने व अभिमानाने कोयतुरांना पटवून देतात. ह्याव्यतिरिक्त "गोटूल पद्धती" हे गोंडी संस्कृतीच एक वेगळं आणि खास असं वैशिष्ट्य आहे. "माडिया" गोंड ह्या जमातीत गोटूलची

प्रथा अस्तित्वात आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील "भामरागड" आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील "जांमळी" ह्यांच्या परिसरात व मध्यप्रदेशातदेखील बस्तरच्या परिसरात "गोटूल" आजही पहावयास मिळतात. "गोटूल" हे एक प्रकारचं सांस्कृतिक केंद्र आणि आदिम समाजाची ती एक "संस्कार पाठशाळा" आहे असे म्हटल्यास ते चूक होणार नाही.

ह्यासारख्याच "वैगा", "कोल", "कोरवा" ह्या मध्यप्रदेशातील आणखी काही प्रमुख जमाती होत. "ठाकूरदेव" हा वैगांचा प्रमुख देव आहे तर "सिंग बोंगा" हा "कोल" जमातीचा मुख्य देव आहे. ["चंद्र" आणि "सूर्य" यांची पूजा "कोरवा" जमातीत पहावयास मिळते. त्या सोबतच "वाघदेवाची" पूजाही ते मनोभावे करतात. "नागालंड" मधील "अंगामी नागा", "लोथा नागा" आणि "सेमानागा" ह्या जमातींनी आपला मूळ धर्म सोडून देऊन त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा अवलंब केला आहे. आंध्र प्रदेशातील "चेंचू" ह्या प्राचीन जमातीचा एक स्वतंत्र कुलाचार व कुलचिन्ह देखील आहेत. "गुरंम" (घोडा), "मेकला" (बकरा) आणि "मिडला" (घर) हीच त्यांची कुलचिन्हे होत.] "वारली" आणि महादेव कोळी ह्या महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींना देखील आपापल्या देवदेवता आहेत. "वाघ्या देव", "विखा देव", "नारायण देव" ह्या वारल्यांच्या देवदेवता असून "हिरवा देव", "चवरा देव" व "खंडोबा", "भैरव" आणि "भवानी" ह्या महादेव कोळ्यांच्या देवदेवता होत. ह्याचप्रमाणे "कोरकू" ही देखील एक आदिवासी जमात होय व ते "डोंगर देव", "बडा देव", "महाबिस्सुम" (वराहदेव) व "चंद्र-सूर्य" ह्या देवदेवतांची पूजा भक्तीभावे करतात. तसेच "रावण" व त्याचा पुत्र "मेघनाद" ह्यांनाही ते देव मानून पूजन करतात.

भारतीय आदिम समाज अनेक जमातीत विभागला असला, प्रत्येक जमातीच्या आपापल्या देवदेवता असल्या आणि प्रत्येकाचा आपला स्वतंत्र धर्म असला, तथापि ह्या सान्याच बाबतीत समानता आढळून येते हे नाकारता येत नाही. आदिवासींचा एक स्वतंत्र आणि सामायिक असा कोणताही धर्म अस्तित्वात नसला तरीपण त्यांच्या संस्कृतीची आणि आचरण पद्धतीची प्राचीनता लक्षात घेतल्यास त्यांच्या धर्माला "आदिम धर्म" असे संबोधन चूक होणार नाही. कोयतुरांचा (गोंडांचा) "कोयतूर धर्म" अस्तित्वात

असलेला दिसतो. "सरना", "संसारि" हा काही आदिवासींचा धर्म आहे. काही आदिवासींनी तर आपला धर्म आणि संस्कृतीच पार बदलून टाकली आहे व "हिंदू धर्म" किंवा "ख्रिश्चन धर्म" किंवा "इस्लाम धर्म" ह्यांचा अवलंब केला आहे. ह्या धर्म बदलाच्या प्रक्रियेमुळे, आदिवासी धर्म आणि संस्कृतीच्या जीविताला फार मोठा धोका निर्माण झाला आहे. अलीकडच्या काळात हिंदूंच्या, ख्रिश्चनांच्या आणि इस्लामांच्या देवदेवतांना डोक्यावर घेऊन नाचण्याची व स्वतःच्या धर्म संस्कृतीची उज्वलता नि उदात्तता नाकारून धर्म बदलविण्याची, फार मोठ्या प्रमाणावर सुरू असलेली प्रक्रिया पाहता, आदिम धर्म आणि संस्कृती भावी काळात जीवंत राहिल किंवा नाही असा संशय जिज्ञासूंच्या आणि आदिम धर्म संस्कृतीच्या हितचिंतकांच्या मनात निर्माण होणे सहज शक्य आहे.

४. "गोंड (कोयतूर) जमातीची कुळगोत्र पद्धती"

भारतातील प्रामुख्याने "महाराष्ट्र", "आंध्र प्रदेश", "उत्तर प्रदेश", "मध्य प्रदेश" आणि "बिहार" ह्या राज्यांत बहुसंख्येने वास्तव्य करणारी "गोंड" ही एक आदिम जमात होय. ज्या भूमिंत गोंडांचं साम्राज्य शेकडो वर्षे नांदलं किंवा ज्या भू-भागात गोंडांनी दीर्घकाळ वास्तव्य केलं त्या प्रदेशात किंवा भू-भागात "गोंडवन" म्हणण्याचा प्रघात रूढ झाला आहे. साहित्यभूषण तु. ना. काटकर यांनी आपलं पुस्तक "चंद्रपूर नगरपालिका शताब्दी ग्रंथ" ह्या पुस्तकात "गोंडवन" ह्या शब्दाचा खालील विस्तार केला आहे तो याप्रमाणे :

"गोंड-वन हा शब्द "गोंड" आणि "वण" ह्या दोन शब्दांचा मिळून बनला आहे. वण ह्या शब्दाची उत्पत्ती व्रणपासून झाली असं गृहित धरल्यास व्रण म्हणजे जखम किंवा आघात किंवा अवशेष असा त्याचा अर्थ होतो. आपण मातेचे व्रण म्हणतोच ना ! ह्या-वरून गोंडांच्या राजवटीचे आघात राहिलेला भू-भाग म्हणजे गोंडवन होय."

"गोंडवन" हे विशेषनाम असल्यामुळे ते "गोंडवन" अशाही स्वरूपात लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे. अशा ह्या गोंडवनातील "गोंड" ह्या आदिम जमातीची सांस्कृतिक घडण आणि कुलाचार पद्धती आगळी वेगळी आहे. गोंडांना "कोयतूर" देखील म्हटलं जातं. "कोय" आणि "तूर" ह्या दोन शब्दांचा मिळून हा शब्द बनला आहे. "कोय"

ह्या गोंडी शब्दाचा मराठीत अर्थ "विळा" असा होतो तर "तूर" ह्याचा मराठीत अर्थ "कापणे" असा होतो. म्हणजेच विळा फळांना कापून जसे तुकडे करतो त्याप्रमाणे जी जमात शत्रूंना कापून काढते अशी लढवय्यी जमात म्हणजे "कोयतूर". अशी ही जमात फार प्राचीन काळापासून ह्या भूमीत वास्तव्य करीत आली आहे. ह्या जमातीचे जवळपास पोट विभाग पहावयास मिळतात. "परधान गोंड" (मिडीकर गोंड) "माडिया गोंड", "राजगोंड", "धुर्वे गोंड", "दळव्या गोंड", "कोरकु गोंड", "गायता गोंड", "मिल्ल गोंड" इत्यादी. अशा ह्या पोट जमाती होत. "गोंड" हा शब्दच मुळात व्यापक आणि समावेशक आहे. अशा ह्या गोंड जमातीची स्वतंत्र कुळगोत्र पद्धत व देव पद्धत आजही अस्तित्व टिकवून राहिली आहे. "गोंडी" किंवा "कोयतूर" संस्कृतीनुसार गोंडांची उत्पत्ती "काली" पासून झाली आहे. कालीच्या "पारंडकळा कोयापेन" संततीचे वंशज म्हणून की काय, गोंड लोक स्वतःला "कोया" किंवा "कोयतूर" म्हणवून घेतात व त्याच नावाने सामाजिक व्यवहारही करतात. कालीच्या बाराकोट "पारंडकळा कोयापेन" ह्या हिंसक आणि क्रूर प्रवृत्तीच्या संततीला महादेवाने "सिंगार द्विपातील" "निलकोंडा पर्वताच्या रांगेत असलेल्या भक्कम अशा गुहेत त्यांच्या वागण्याला कंटाळून जाऊन कोडून ठेवलं. "जंगो" आणि "लिंगो" हे गोंडी धर्मचि संस्थापक सख्खे बहिष्णभाऊ होत. गोंडी भाषेत "चंद्र" आणि सूर्याला अनुक्रमे जंगो आणि लिंगो म्हणतात. भूमि पर्यटन करताना कोयापेन संतती दिसेनाशी झाल्यामुळे लिंगोने तिचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. ह्यासाठी त्याने महादेवाला भेटून खरी हकीकत समजून घेतली आणि गुहेचा पत्ता मिळवून घेतला. भ्रमण करता करता तो गुहेजवळ आला आणि त्या गुहेच्या तोंडावरील भक्कम दगड बाजूला सारून कोयापेन संततीची त्याने मुक्तता केली. मुक्त केल्यानंतर त्याने "कोटा परंदुली" येथे आणून त्यांना स्नान वगैरे घातलं व यथाविधी पूजा आटोपून त्यांची विभागणी करून कुळगोत्र निश्चिती व लग्नविधी पद्धती ठरवून दिली. अशी ही थोडक्यात कोयतूर धर्म कथा आहे. जंगो आणि लिंगो ह्या दोन बहिष्ण-भावांनी मिळून कोयापेन संततीच केलेल विभाजन आणि कुळगोत्र निश्चिती पाहणं म्हणूनच इष्ट ठरेल.

लिंगोने सर्व प्रथम ह्या कोयापेन संततीला "पारेण्ड", "पारऊन्दी", "पार", "नै"

आणि "वै" अशी पाचदा वाटणी करून विभक्त केलं. ही वाटणी करताना जंगो बहिष्णीला लिंगोने पाचदा आंदण दिलं. जंगो बहिष्णीच्या वाट्याला आलेल्या ह्या शाखेला "जंगवेन रायताळ" असं नाव प्राप्त झालं. उरलेल्या सात भागांचं लिंगोने पुन्हा दोन भागात विभाजन केलं. एक भाग लहान शाखा म्हणून तर दुसरा भाग "मोठी शाखा" म्हणून ओळखला जाऊ लागला. लहान शाखेत "उंदोर", "चिंदोर" आणि "कांदोर" ह्या तीन भागांचा तर मोठ्या शाखेत "नालवेन", "सैवेन", "सारवेन" आणि "येरवेन" ह्या चार भागांचा लिंगोने समावेश केला. अशी कुलगोत्र निश्चिती झाल्यानंतर लग्नविधी व काही नियम, निबंध आणि प्रथाही कायम करण्यात आल्या. ह्या प्रथेनुसारच अखिल गोंड समाज शतकानुशतके जीवन जगत आला आहे.

"नालवेन" ह्याचा अर्थ "चारदेव" असा होतो. म्हणून ह्या शाखेतील कोयतुरांना "चारदेवे" म्हणतात. ह्या चार देवांना चार "सगे" देखील म्हणतात. ह्या शाखेत मोडणाऱ्या तरुण-तरुणींची आपापसात लग्ने होत नसतात. गोंडी संस्कृतीनुसार ते एकमेकांचे भाऊ लागतील. "देवालि" हा चारदेवे कोयतुरांचा वंश असून "कोलासूर" हा त्यांचा "सगा" होय. "काली" हे त्यांच्या पत्नीचं नाव. ह्यांच्यापासून जी चार मुलं जन्माला आली, तेच पुढे चारदेवे कोयतुरांचे देव म्हणून प्रसिद्धी पावले. "श्रीपाल", "श्रीकाल" आणि "श्रीलाल" हीच त्यांच्या देवांची नावे होत. ह्यांच्या पत्नींची नावे अनुक्रमे "लालदेवी", "हिरादेवी", "सोनादेवी" आणि "रुपादेवी". त्यांच्या ध्वजाचा रंग लाल आहे. "कासव" हे त्यांचं "कुलप्रतिक" असून "सागवणाचं झाड" त्यांच्या कुळाचारात अतिशय महत्त्वाचं आहे. ह्यांनंतरची शाखा "सेवेन" ही होय "सेवेन" म्हणजे "पाचदेव". कोयतुरांच्या ह्या पाच देवांची "अहेराहूड", "महेराहूड", "रेकाराहूड", "श्रीमालराहूड" आणि "दोंदल्यालराहूड" ही पाच नावे होत. त्यांच्या पत्नींची नावे अनुक्रमे "सिपामोती", "बलामोती", "काटलामोती", "धारा-मोती" आणि "आगामोती" ही होत. त्यांच्या ध्वजाचा रंग पांढरा आहे. त्यांचं कुलप्रतिक "पानोळ" पक्षी असून त्यांच्या कुलाचारात "सालईच्या" झाडाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलं दिसून येतं. ह्या पाचदेवे कोयतुरांचा वंश "राहूड" हा आहे. "हिराजोती" हा त्यांचा सगा होय. त्यांच्या

पत्नीचे नाव "माडके" ह्या दाम्पत्यापासून जी पाच अपत्ये जन्माला आलीत तेच पाच देवे कोयतूरांचे पाच देव होत.

"सारवेन" ही कोयतूरांची तिसरी शाखा होय. सारवेन म्हणजे सहादेव. "ओदालि" हा त्यांचा वंश होय. "सुंगाल" हा त्यांचा "सगा" होय. "तुरपो" हे त्यांच्या पत्नीचे नाव. ह्या दाम्पत्याच्या पोटी "अहेओदाल", "महेओदाल", "अपाईओदाल", "तिपाईओदाल", "मडेकुसूर ओदाल" आणि "कोईन्दोओदाल" अशी सहा मुले जन्माला आली. हेच सहादेवे कोयतूरांचे सहा "देव" होत. "खुशाल तुरपो", "मशाल तुरपो", "बयाल तुरपो", "मंगाल तुरपो", "गांगाल तुरपो" आणि "सुंगाल तुरपो" ही अनुक्रमे त्यांच्या पत्नीची नावे होत. ह्या शाखेतील कोयतूरांचा ध्वज "हिरव्या" रंगाचा आहे. आणि कुलप्रतिक "पुळो" (वाघ) आहे. मोहाच्या झाडाला त्यांच्या कुलाचारात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

"येरवेन" ही कोयतूरांची चवथी शाखा होय. येरवेन म्हणजे "सातदेव" ह्या शाखेत मोडणाऱ्या कोयतूरांचा वंश "पेनपोडियोर" - हा आहे. "पळचो" हा त्यांचा "सगा" होय. "हंकाळो" हे त्यांच्या पत्नीचे नाव. ह्या दाम्पत्याच्या पोटी "धनवाई", "धनठाकूर", "पीडचे जुंगा", "राईमुद्दा", "चिकटराज", "मंडेसारा" आणि "भूईगोटचा" अशी सात अपत्ये जन्माला आलीत. हेच सातदेवे कोयतूरांचे सात "देव" होत. अनुक्रमे "तुह्ये बुदो", "सुई वेलाळ", "मलाई कहे इदो", "धनाई कोईन्दो", "दुगाई कोईन्दो", "वागई कोईन्दो" आणि "चिडाई कोईन्दो" ही त्यांच्या पत्नीची नावे होत. "सुईपदवी" (सारस पक्षी) हे त्याच कुलप्रतिक. त्यांच्या ध्वजाचा रंग "पिवळा" असून त्यांच्या कुलाचारात "बेलाचे झाड" महत्त्वपूर्ण आहे हे दिसून येतं. ह्या नंतरची पाचवी शाखा म्हणजे "जंगवेन रायताळ" ही होय. ह्या शाखेच्या "जंगवेन येरवेन" आणि "बारादेवे तोरे" ह्या दोन उप शाखा कोयतूरात अस्तित्वात असल्याचं प्रत्ययास येतं. जंगवेन येरवेन ह्या शाखेत मोडणाऱ्या कोयतूरांचे "रेवे जुगाल", "रेवे मांगाल", "रेवे सुकाल", "तडकी साराल", "रडे कसाल", "इन्दाली जंगाल" आणि "इन्दाली लिंगाल" हे आठ देव असल्यामुळे त्यांना "आठदेवे" कोयतूरदेखील म्हटलं जातं. "रायचिडीमाटो" म्हणजे "पोपट" हे ह्या शाखेतील कोयतूरांचं कुलप्रतिक होय. "जंगवेन रायताळ" ह्या शाखेची दुसरी उप शाखा म्हणजे "बारादेव

तोरे" ही होय. ह्या शाखेतील कोयतूरांचे मूळ सहा देव आहेत. ह्या सहा देवांची नावे म्हणजे, "तडकी साराल", "तडकी माराल", "रेवे जुगाल", "रेवे सुकाल", "ताटमूरी ताटाराल" आणि "इसुभ धाडमुल्लाल" ही होत. हे सहा देव आणि सहादेवे कोयतूरांचे सहादेव मिळून एकूण बारा देव म्हणजे बारादेवे तोरे ह्यांचे बारा देव होत. "हूर" म्हणजे "बोकड" हे त्यांचं कुलप्रतिक होय. हे सहादेवे कोयतूरांचे "सगे" लागतात.

ह्या कुलगोत्र पद्धतीचा अवलंब करून कोयतूर समाजातील लग्नविधी पार पडत असतात. ज्यांच्यात ही देव पद्धती दिसून येते, अशा जमाती म्हणजे "राजगोंडा", "माडिया गोंड", "गायता गोंड", "धूर्वे गोंड", "परधान" (भिडोकर गोंड), "कोलाम", "मिल्ल" इत्यादी होत. ह्या आगळ्या वेगळ्या समाजरचनेमुळे व कुलगोत्र पद्धतीमुळे गोंड समाज आपले अस्तित्व ह्याही वादळीयुगात टिकवून जीवंत राहिला आहे, हे विशेष होय. पण अलीकडे मात्र बहुतेक जमातीतील लोक आपली मूळ आडनावे बदलून नवीन आडनावे धारण करून समाजात वावरताना दिसतात. त्यामुळे एखाद्या नवीन आदिवासी माणसाला, आपल्यासमोर उभा असलेला व आपल्याशी बोलणारा माणूस हा आपलाच आदिवासी बांधव आहे, हे ओळखणे कठीण होऊन बसले आहे.

ही आडनावे बदलाची प्रक्रिया इतक्या मोठ्या प्रमाणावर ह्या समाजात सुरू झाली आहे की, त्यामुळे गोंडांच्या सामाजिक संघटनेस व एकात्मतेस फार मोठा धोका संभवू लागला आहे. तेव्हा ही मूळ आडनावे बदलून आधुनिक आडनावे धारण करण्याची व आधुनिक काळाच्या वादळी प्रवाहात स्वतःला सामावून घेण्याची ही समाजघातकी पद्धत कोयतूरांनी थांबवावी व आपल्या मूळ आडनावांचा पुनश्च अवलंब करून आदिवासी असल्याची साक्ष पटवून द्यावी व सामाजिक एकता सुदृढ करावी हे इथे अगत्याने सुचवावेसे वाटते. कारण आडनावे बदलविण्याने सामाजिक समस्या तर सुटत नाहीतच, उलट आपापसांत फारकत निर्माण होऊन परस्परांविषयीची सामाजिक ओढ कमी होऊ लागते. तेव्हा ह्याचा सुज्ञानीच विचार करावा.

५. आदिम संस्कृतीच्या संवर्धनाचे व संरक्षणाचे उपाय.

अशा ह्या आदिम संस्कृतीचा अभ्यास ज्यांनी ज्यांनी केला, ह्या जीवनाच्या गुंतागुंतीची ज्यांनी ज्यांनी उकल करण्याचा खटाटोप केला

आणि ज्यांनी ज्यांनी त्यांना सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रवाहात आणून सोडण्याचे धाडस केले, त्यांना पूर्णतः यश आलेच अस नाही. तथापि, ह्या जीवनाच्या प्रामाणिकतेची, शुद्धतेची आणि त्यांच्या संस्कृतीच्या उदात्ततेची ह्या अभ्यासकांना कल्पना आल्याविना राहिली नाही. हे जीवन अनेक भावनांनी, श्रद्धांनी व परंपरांनी नटलेले आहे. निसर्गाच्या साक्षिध्याची उपलब्धता सातत्याने असल्यामुळे "स्वच्छंदीपणा" हा ह्या जीवनाचा स्थायीभाव आहे, त्यामुळेच कदाचित वनवासमुक्त होण्याचा क्रांती विचारही त्यांच्या मनात डोकावत नसेल. सामाजिक गुलामगिरीची झळ त्यांना जाणवूनही निसर्गाचं स्नेहल सानिध्य सोडावंसं वाटत नसेल.

तेव्हा संस्कृतीमय झालेलं हे जीवन आपल्या पूर्वापार परंपरांतून मुक्त होण्यासाठी सामाजिक परिवर्तनाचे मापदंड बदलणं आवश्यक आहे. समाजसुधारणेच्या मान्य निकषांवर ह्या आदिम समाजाची सर्वंकष प्रगती साधणे सर्वथैव चुकीचे ठरेल. ह्या जीवनाच्या सामाजिक पातळीवर येऊनच त्यांच्या संस्कृतीच्या घडणीचा विचार होणे गरजेचे आहे. आजवर रानावनात जाऊन पशुपक्ष्यांचे जसे दर्शन घेतले जाते, तचंच ह्याही मानवाचे दर्शन घेतले जाते होतं. कुतूहलान समाज त्यांच्याकडे बघत आला आहे. पण त्यांच्यात मिसळून त्यांच्या भावभावनांना जाणून घेण्याची आत्मियता तर सोडाच, पण त्यांना बघण्यासाठी सुद्धा रानावनाकडे फिरकण्याची समाजाने तयारी दाखविली नाही. अलिकडच्या काळात वैज्ञानिक साधनांच्या विपुलतेमुळे व रानावनांपर्यंत जाण्याचे पक्के मार्ग तयार झाल्यामुळे गावकुसांच्या आतील मानव त्यांच्यापर्यंत जाऊन पोचला आहे. त्यांच्या वस्त्यावस्त्यांत जाऊन, मुक्काम करून, त्यांचे नृत्ये, त्यांची बहुरंगी गाणी, त्यांच्या अनेक कला, देवदेवता, धर्म, आचरण, पद्धती आणि त्यांच्यावर झालेले सामाजिक संस्कार इत्यादींचे सूक्ष्म निरीक्षण करून हे सर्व तो लिपीबद्ध करू लागला आहे. मात्र ह्या जीवनाकडे कुतूहल म्हणून पाहण्यापलीकडे व शब्दांची नुसती पांघरूण त्यांच्या दुःखांवर झाकण्यापलीकडे अशा मंडळींचा काहीच उद्देश नसतो. ह्या जीवनाचा सामाजिक स्तर उचविताना त्यांच्या संस्कृतीच्या अंतःप्रवाहांना धक्का पोचणार नाही ह्याची दक्षता घेणे तेवढेच महत्त्वाचे ठरते. ह्या जीवनाचं जनजीवनात "सामिलीकरण" घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेत त्यांच्या संस्कृतीच्या वेगळेपणाची, त्यांच्या सामाजिक पृथक्तेची जाणीव हरवून देता कामा नये.

ह्या जीवनावर आजवर अनेक आघात झाले आहेत. पण ते सर्व आघात सहन करीत समाज टिकून राहिला आहे. हे सर्व आघात काळाच्या त्रैगवान प्रवाहात भरूनदेखील निघाले आहेत. मात्र ह्या सामिलीकरणाच्या प्रक्रियेत त्यांच्या संस्कृतीवर झालेला आघात हा कधीही भरून निघण्यासारखा नाही हे समाजचिंतकांनी लक्षात घेतले पाहिजे. आदिवासींना राना-वनांतून काढून त्यांचे जनजीवनात समिलीकरण घडवून आणण्याच्या संदर्भात भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी

फार मोलाचे उद्गार काढले आहेत. त्या मागील आशय समजून घेणे मोलाचे ठरेल. ते म्हणतात—

“आदिमांचे प्रश्न सोडविण्याचे मार्ग आतापर्यंत दोन स्वरूपाचे सुचविण्यात आले. एक मार्ग मानशास्त्रीय दृष्टीकोनातील आहे. यामध्ये आदिम म्हणजे जणू काही वस्तु-संग्रहालयातील असे नमुने आहेत की, ज्यांना न्याहाळावयाचे व ज्यांच्यावर लेख लिहावयाचे. खरे पाहता, आदिमांना वस्तुसंग्रहालयातील

नमुने म्हणणे हा त्यांचा अपमान आहे. दुसरा मार्ग म्हणजे आदिम हे इतरांपासून अगदी वेगळे आहेत व त्यांचे प्रश्न वेगळ्या पद्धतीने सोडविले पाहिजेत. ह्या वस्तुस्थितीकडे पूर्णतया दुर्लक्ष करून आपल्या समाजजीवनात त्यांचे सक्तीने सामिलीकरण घडविले पाहिजे, हे खरे. पण त्यामुळे त्यांच्यावर कधीही न भरून काढण्याजोगा शारीरिक व मानसिक आघात होऊ नये म्हणून त्यांच्या पारंपारिक व सांस्कृतिक जीवनातून उखडता कामा नये.”

*डॉ. गुरुनाथ नाडगोंडे, भारतीय आदिवासी, पृष्ठ क्रमांक ३३६.

Infrastructural Constraints . . . . . Nanded Dist. . . . . Contd. from p. 13]

Based on the above empirical evidence it may be said that the operations of institutional finance have not yet been penetrated to a desired extent for the benefit of tribal farm families, in particular, and all the farm families, in general, in the Tribal Sub-Plan area of Western Maharashtra.

(iv) *Repayment of Loans by the Sample Farms.*—Majority of the sample farm families have tried to repay the loans along with interest thereon in time. The position of repayment of loans is depicted in

Table V on per farm basis for both the categories of sample farms.

The total dues (which included the amount of crop loan, consumption loan, private loan, annual instalments of term loans and interest on all the loans chargeable during the year) amounted to Rs. 510.91 and Rs. 3,322.71 per farm in case of the tribal and non-tribal farm families, respectively. The tribal farm families paid 89.61 per cent of the total dues during the year, leaving thereby the outstanding debt to the extent of 10.39 per cent of the total

dues. Contrary to this, the non-tribal farm families paid only 79.18 per cent of the total dues and 20.82 per cent of the total dues remained unpaid during the year in their case. The tribal farm families were observed to be relatively more prompt in effecting repayment of loans.

Conclusions

From this study it can be concluded that, because of low level of family income, the sample farms, in general, and tribal farms, in particular, find it difficult to undertake investments, in agriculture. The extent of availability of loans from institutional sources is relatively very low in case of the tribal farms. Looking to the deficit budgets of the tribal farm families, the study recommends that suitable measures for supplying production and consumption loans in required quantum and on easy terms be resorted to in order to ameliorate economic conditions of the tribal farm families. The non-tribal farm families in the area also deserve for supply of finance for production purposes.

TABLE V

Per Family Position of Repayment of Loans Borrowed by the Sample Farm Families in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

(Rupees)

Particulars	Tribal farm families	Non-Tribal farm families	All farm families
1. Total amount of dues to be paid including interest.	510.91 (100.00)	3,322.71 (100.00)	980.34 (100.00)
2. Total amount paid	457.82 (89.61)	2,630.92 (79.18)	823.09 (83.96)
3. Outstanding amount	53.09 (10.39)	691.79 (20.82)	157.25 (16.04)

(Figures in parentheses indicate percentages to the total amount of dues.)

आदिवासी कला व विकास योजना

उत्तमराव सोनवणे

अभिरक्षी.

संग्रहालयशास्त्र पदव्युत्तर पदविका
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

समाजातील सर्व घटकांच्या विकासाचा वेग सारखा असावा या तत्त्वामुळे विकास योजनांचा लाभ आदिवासींना मिळावा व त्यांचे शोषण थांबवावे या उद्देशाने आदिवासी विकासासाठी खास आदिवासी उपयोजना आखण्यात आली. शासकीय प्रसिद्धी माध्यमामुळे आदिवासी-बद्दल सर्वसाधारण नागरिकांस आता बरीच उत्सुकता वाटू लागली आहे.

शासनाच्या विकास योजनांचे आदिवासी भागातले चित्र "गडचिरोली" या आदिवासी जिल्ह्याचे उद्घाटन १९८१ साली झाले त्यावेळी प्रसूत झालेल्या माहिती वजा वातस्या-वरून जाणकारांच्या लक्षात आले असेल. त्यातला एक नमुना या जिल्ह्यात फक्त ९ किलोमीटर अंतराचा डांबरी रस्ता आहे. आदिवासी विकास खंड योजना तीन टप्प्यांत राबवून झाल्यानंतरही क्षेत्राच्या विकासाची ही स्थिती त्यात राहणाऱ्या मानवीजीवांच्या राहणीमानात फरक झाला असेही नाही. मानव आणि त्यांच्या क्षेत्राची ही परिस्थिती आहे. मानवी अंगभूत गुण या भागातील पारंपारिक कलांद्वारा दिसतात. शासकीय विकास योजनांचा आढावा घेतल्यास आज तरी या भागातील कलांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न झाल्याचे दिसत नाही.

या आदिवासी कलांच्या संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे. बरील कारणास्तव आणि प्राथमिक स्वरूपातील ग्राम्य स्वरूपाच्या अनेक वस्तूंचा समावेश "भारतीय आदिवासी कला" या विषयात होत असल्याने त्यांच्याबद्दलही बरीच उत्सुकता असल्याचे आदिवासी संग्रहालयाला भेट देणाऱ्या नागरिकांच्या अभिप्रायातून दिसते. देशाच्या दुर्गम भागातील, वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव असणाऱ्या, दऱ्याखोऱ्यांच्या पहाडी भागात राहून, उदरनिर्वाहासाठी शेती, शिकार व जंगल उत्पादने गोळा करून राहणाऱ्या लोकांचा समावेश

प्रामुख्याने आदिवासीमध्ये होतो. या क्षेत्रात झालेल्या सुधारणांमुळे आता हे भाग नागर भागाशी जोडले जाऊ लागले आहेत. नागरी भागात आता या भागातील लोक येऊन राहू लागले आहेत. नागर भागाचे ते आता एक-जीनशी अंग होऊ पहात आहेत. आदिवासी विकासाची मुळे आदिवासी संस्कृती आणि प्राचीन जीवनमूल्याशी निगडित आहेत. "आदिवासी कला" आदिवासी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे आदिवासी कलांची विविध अंगांची ओळख महत्त्वाची आहे.

आदिवासी कला

वास्तव्य.—आदिवासी क्षेत्रात मानव आणि निसर्ग आज हजारो वर्षे एकमेकांच्या सान्निध्यात रहात आले आहेत. आदिवासी व्यक्तीभत्त्वाच्या जडणघडणीमध्ये निसर्गाचा फार मोठा वाटा आहे. आपल्या पारंपारिक पद्धतीने जीवन जगण्यास निसर्गाने आदि मानवास पाऊल खुणा दाखविल्या. निसर्गाने आदिवासी जीवनांच्या अंगाअंगावर आपला ठसा उठविला आहे. आदिवासी दऱ्या-डोंगरातील निसर्गाच्या कुशीत स्वतःला सुरक्षित मानू लागला. आधुनिक सुधारणांच्या विनाशकारी दुष्परिणामापासून त्यामुळेच आदिवासींना आपली संस्कृती वेगळी ठेवता आली. इथला मानव निसर्गाच्या सगळ्या रूपांना आपलेपणाने स्विकारत आला. निसर्गानेही त्याला आपल्या सहाय्यकरारी रूपाने सतत हात दिला आहे. आदिवासी इतकी निसर्गाची, त्याच्या लहरींची ओळख इतरांना क्वचितच. निसर्गानेच आदिवासींना मानसिक, आध्यात्मिक, भौतिक शक्ती, दूरदृष्टी आणि शौर्य दिले आहे. निसर्गाच्या या शक्तींचा आदिवासी कला, जीवन, मानसशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास करताना आपणाला विसर पडून चालणार नाही. आदिवासी जीवनातील नैसर्गिक सहभाग अभ्यासात महत्त्वाचा आहे.

वास्तव्य आणि कला.—आदिवासींच्या वास्तव्याच्या ठिकाणांचे विशिष्ट भौगोलिक स्थान आहे. त्यांच्या वास्तव्यांच्या ठिकाणांच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे आदिवासींना जीवना-संबंधीच्या संकल्पना जोपासण्यास मदतच झाली आहे. हजारो वर्षांच्या सहचाराने त्यांची जीवन पद्धती सभोवतालच्या वातावरणाने जणू निश्चित केली आहे. आदिवासींच्या स्फूर्ती आणि कृतींना वातावरण साधर्म्यामुळे निश्चित आकार मिळालेत, तर वास्तव्याच्या भू-भागांनी त्यांचे एकूण व्यक्तीभत्त्व, संस्कृती आणि समाज घडविले आहेत. आदिवासी ही एकसंध समाज-प्रकृती नाही. अनेक वेगवेगळ्या सामाजिक प्रवृत्तींनी एक आदिवासी संस्कृती बनविली आहे. नैसर्गिक घटनांशी सततची तडजोड हीच त्यांची जीवनपद्धती आहे. वातावरण साध-र्म्याच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासींनी तयार केलेल्या वस्तू, त्यांच्या वेगवेगळ्या आचार-विचार पद्धती, त्यांची धार्मिक व वैयक्तिक संकल्पना यांचा विचार म्हणूनच वातावरण साधर्म्य आणि सहजीवन यांच्या निकषावर करावयास हवा.

प्रत्येक आदिवासी वस्तूला सांगण्यासारखी हकिगत आहे. त्याची वस्तू गरजेनुसार निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे त्या वस्तूमध्ये आदिवासी संस्कृतीची वेलबुटी, त्यांची श्रद्धा, विश्वास, त्यांच्य कल्पना आणि मनोव्यापार प्रतिबिंबित झालेले असतात. तो राहतो त्या भागातील वातावरण म्हणजेच दऱ्या-डोंगर, नदी-नाले, जंगल, माती यांचा सगळ्यांचा ठसा या वस्तू-निर्मितीत स्पष्ट जाणवतोय. किंबहुना याच बाबींच्या सतत सहाय्याने आदिवासी माणसाने त्यांच्या विशिष्ट संवेदना, विचार आणि कृती जोपासल्या आहेत.

आदिवासीचे जीवन हे अतिशय खडतर आहे. त्यामुळे ते निरस आणि बेचव झाले आहे. भयानक दारिद्र्याने त्यांचे जीवन हे जगण्यासाठीची सततची घडपड असते. आजही काही आदिवासी जमाती अन्न गोळा करण्याच्या स्थितीत आहेत. त्यांच्याकडे स्वतःच्या अशा वस्तू असून किती असणार? काही जमाती निमभटक्या स्वरूपाच्या आहेत. अतिशय कमी गरजांमुळे त्यांना वस्तूही थोड्याच लागतात. अशा प्रकारे त्यांच्या वस्तूनिर्मितीवर त्यांची जीवनपद्धती बंधन घालते. आदिवासी मनुष्य स्वभावतः अंतर्मुख स्वयंकेंद्रित आहे. आजू-बाजूच्या निसर्गातून त्यांनी आपला स्वभाव घडविला आहे. जंगल, नदी, डोंगर व दऱ्या-खोऱ्या या सगळ्यांनी त्यांच्या स्वभावाल एकेक गुण पुरविला आहे. दुर्गम दऱ्याखोऱ्यांच्य या पहाडी भागात आदिवासींना आसरा घ्यत्त्व

लागला, तो सुधारलेल्या माणसांनी पूर्वीच्या काळी जमिनीसाठी व जेतेपणासाठी लढताना त्यांना हार खावी लागली म्हणून त्यांनी हा अडचणीचा भाग वास्तव्यासाठी स्वीकारला. जीवनासाठीची धडपड आणि वास्तव्याचा खडतर भू-भाग यांनी त्यांना बौद्धिक प्रगतीची संधीच दिली नाही. या पार्श्वभूमीवर आपणाला त्यांनी निर्माण केलेल्या रूढी, त्यांनी स्वतः निर्माण केलेली संस्कृती, त्यांच्या वस्तूंच्या माध्यमातून आपणांस पहावयाच्या आहेत.

कलाकार.—आदिवासी दारिद्र्यात जन्मतो, वाढतो आणि दारिद्र्यातच मरतो. या परिस्थितीत जीवनासाठी झगडा करण्याखेरीज त्याच्यापुढे दुसरा मार्गच नसतो. त्यांच्या वातावरणाशी संवाद करताना त्यांनी त्यांच्या परिस्थितीशी एक चांगले नाते निर्माण केलेले आहे. आजूबाजूच्या नैसर्गिक परिस्थितीतून केवळ जगण्यापुरत्या वस्तूंचा उपयोग करीत असताना त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या वस्तू निर्माण केल्या आहेत व वस्तू-संस्कृती निर्माण केली आहे. अन्नाची गरज त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ घेते. त्यांचे संपूर्ण वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन अन्नाभोवती फिरताना दिसते. तरी सुद्धा जवाहरलाल नेहरूंनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांची स्वच्छंदी करमणूकीची गीत-संगीत आणि नृत्य आणि त्यातील जोश अपूर्व आहे. सुधारलेल्या मानवांच्या जीवनातून नेमके गीत-संगीत हरवले आहे. परंतु आदिवासींनी त्यांचे स्वतःचे चैतन्याचे तत्त्वज्ञान निर्माण केलेले आहे.

आदिवासी समाजाच्या काही धारणा आहेत. त्या धारणांसाठीच धारणांना धरून तो जगत असतो. त्यांचे जीवन त्यामुळेच उत्सव आणि समारंभ, श्रद्धा आणि अंधविश्वास, पितृपूजा आणि कुळबंधन या भोवती केंद्रीत झाले आहे. आदिवासी वस्तूंचा कलागुण तपासताना ही बाब विचारात घेणे आवश्यक आहे.

भारतात आसामखेरीज बहुअंशी आदिवासी कला जीवंत राहिली नाही, वाढली नाही. वास्तविक पाहता बहुतेक आदिवासी क्षेत्रे ही निसर्गाची मुक्त देणगीच आहेत. तरीसुद्धा आदिवासी क्षेत्रातून कला आणि हस्तकला जोपासल्या गेल्या नाहीत. हा एक विचित्र विरोधाभासच आहे. आदिवासी हा आपल्या मजीनुसार वस्तू निर्माण करणारा कलाकार आहे. कलागुणांच्या दृष्टीने उत्कृष्ट असे नमुने त्यांनी निर्माण केले नसते. परंतु त्यांनी ज्या वस्तू बनविल्या त्या स्वतंत्र वैयक्तिक संकल्पना-नुसार बनविल्या. या वस्तूंचा कोणत्याही बाह्य-

गुणांचे अनुकरण झालेले नाही. त्यांचे कलागुण स्वयंभू आणि नैसर्गिक आहेत. चंद्रमौळी झोपड्यांतून राहणाऱ्या आदिवासींकडून अजोड व अप्रतिम कलावस्तूंच्या निर्मितीची अपेक्षा आपण का धरवी? दारिद्र्य, अज्ञान आणि सामाजिक न्यूनगंड यांच्या दबावात जीवन जगणाऱ्या आदिवासींकडून कलामूल्यांच्या भव्यदिव्यतेची स्फूर्ती अपेक्षिते योग्य नव्हे.

काळाच्या ओघात आणि सुधारणांच्या हव्यासापायी आदिवासी भागातून आदिवासी वस्तूची निर्मिती थांबावयाला लागली. आदिवासी वस्तूतील कलागुण नाकारायचे नाहीत, परंतु आज आदिवासी भागातून आदिवासी वस्तू दुर्मिळ झाल्या आहेत. ज्या थोड्याफार उपलब्ध आहेत त्यांचा पारंपारिक अर्थ हरवला आहे. आदिवासी कला आदिवासी भागातून अदृश्य होत आहे. उपेक्षेमुळे, शोषणामुळे आदिवासी कला निर्मितीचा गुण आदिवासी भागातून हद्दपार व्हायला लागलाय. व्यापारी निर्मिती आणि स्पर्धापुढे आदिवासी कलाकारांचे अस्तित्व संपले आहे. त्या वस्तूंचे कला दृष्टीने मोल होते त्यांचाच मुख्यतः न्हास व्हायला लागला आहे.

आदिवासी कलाकारांची आज नेमकी परिस्थिती कशी आहे, हे पाहणेही योग्य होईल. आदिवासी भागातले आठवडे बाजार त्या दृष्टीने महत्त्वाचे पाहणी केंद्र होईल. या ठिकाणी आज आपणांस अनेक हिंदू जमातींचे लोक आदिवासी साच्यांच्या वस्तू विकताना दिसतात. ग्राहक अर्थात आदिवासी. पण त्यापूर्वी अनेक शतके केवळ आदिवासींसाठीच वस्तू तयार करण्याकरिता काही इतर जमातींचे लोक त्यांच्या भागात जाऊन राहिल्याचेही आपणांस दिसून येते. ओझा, वतनकार, लोहार यां भागांत आलेल्या व तदुप झालेल्या अशाच काही जमाती आहेत. राजाश्रय गमावल्याने किंवा अन्य कारणाने हद्दपार होऊन निवीड जंगलाच्या आश्रयाने नाइलाजास्तव राहिलेल्या थोट्टी, परधानासारख्या काही जमातींनी या आदिवासींच्या वाडमयाचा ताबा घेतल्याचे आपणांस दिसते. आदिवासी कलांचा विचार करताना खास आदिवासींनी तयार केलेल्या वस्तूंबरोबरच या सर्वांचा विचार करावयास हवा. या सर्वांत आदिवासी मनाच्या मूळ कल्पनाच प्रतिबिंबित झालेल्या आपणांस दिसतात. लवचिक वळणदार आणि रसभरीत अशा दोन्ही कलागुणांचा आदिवासी संपर्क तुटला आहे. शैलीदार विणकाम आणि रसभरित नक्षीकाम, तसेच आदिवासी वाडमयाच्या प्राचीन भव्यतेशी असलेले नाते आदिवासी कलाकार विसरत चालला आहे. त्यातून संगीत,

गीत, नाट्य या क्षेत्रांत त्यांनी त्यांची शैली राखून ठेवलेली आहे. सुधारणांच्या हव्यासाने आलेले अनुकरण, विकासाच्या नावाखाली त्यांच्या कल्पनांवर झालेले अतिक्रमण आणि विभिन्न संस्कृतीशी येत गेलेल्या सततच्या संपर्कामुळे आदिवासी संस्कृतीच्या मूळावरच आघात झाला आहे. ती उधळून फेकली जाण्याची भीती आज सर्वत्र दिसते. या गदारोळात आदिवासी हाच कलेखेरीज नामधारी कलाकार राहिला आहे. त्याच्या गरजा परस्पर कमी खर्चात श्रमाशिवाय भागल्या जात असल्याने वस्तू उत्पादनाची त्याला आज गरजच पडेनाशी झाली आहे.

आदिवासी कलेच्या न्हासास कारणीभूत असे प्रमुख कारण आहे नागरी संस्कृती. नागरी संस्कृतीशी आदिवासींचा विनाअटकाव संबंध वाढत गेला आणि भारतीय आदिवासी कलांना उतरती कळा लागली. आजही आदिवासी संस्कृतीचा जीव आहेत त्यांची सजीव नृत्ये, गाणी. पण हळूहळू आदिवासी त्यापासून दूर चालला आहे. त्यांना त्यात आता रस वाटत नाही. आदिवासी खेड्यांतून पूर्वी या नृत्य-संगीतात सगळे खेडे जीव ओतत होते; आता याच खेड्यांतून राजकारणाचे आखाडे उभे राहिलेले. एके काळची त्यांची प्राणप्रिय करमणूक मागे पडत चालली. म्हणजेच त्यांची करमणूकीच्या आनंदाची जागा बदलत चालली. परिणामतः आदिवासी, आदिवासी संस्कृती वैशिष्ट्यात त्यांचा असलेला आनंद विसरत चालला आहे. त्यावद्दल त्यांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण व्हायला लागला आहे. आदिवासी मानसशास्त्राच्या या बदलत्या अंगाची आदिवासी कलांच्या अभ्यासात उपेक्षा करून चालणार नाही.

आदिवासी कलाकारांनी त्यांच्या लावण्य-मनोहर कलावस्तूंची निर्मिती त्यांच्या आसपास उपलब्ध कच्च्या साधनांच्या उपलब्धता आणि गुण ओळखून आपल्या तुटपुंज्या हत्यारांचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करून केली आहे. दगड, लाकूड, माती आणि बांबू यांचा उपयोग आदिवासींनी चांगल्या प्रकारे केला आणि त्यांच्या वस्तू नक्षीकामाचे चांदवे लेवून कलेच्या देव्हऱ्यात मानाने विराजीत झाल्या आहेत. प्रतिष्ठीत कलाकारासारख्या हस्तीदंत, हाडे, धातू यांच्या अभावामुळे आणि कला-निर्मितीच्या साचेबंद शैलीच्या अभावामुळे आदिवासी कलावस्तूंत यांचा समावेश झालेला नाही. शैली, हत्यारे आणि कच्चा मालाची दुर्मिळता आदिवासी कलेच्या अभ्यासकाला विसरता येणार नाहीत.

आदिवासी कला वस्तुनिर्मितीमध्ये आदिवासी धर्म संकल्पनांचाही मोठा वाटा आहे. आदिवासी धर्मातील जादू टोण्याच्या कल्पनांमुळे अनेक चांगल्या वस्तू आदिवासींनी निर्माण केल्या आहेत. त्यांची प्रेतात्मा आणि पितृपूजेच्या कल्पनांनीही अनेक कलाकुसरीच्या वस्तू निर्माण झाल्या आहेत. विवाहासाठी आणि मृतांच्या स्मरणार्थ उभारण्यात येणाऱ्या खांबांनी आदिवासी शिल्पशास्त्रात मोलाची भर घातली आहे. आजही या वस्तूची निर्मिती आदिवासी करतात. परंतु या सर्व वस्तू आता केवळ स्मारकांसारख्या या भागातून उन्हापावसात उभ्या असलेल्या दिसतात. त्यांच्यातला कलासौष्ट्यांचा नाश उघड्या डोळ्यांनी पहाण्याची वेळ आलेली आहे.

आदिवासींच्या कलावस्तू आलेल्या संकेतांकडे आदिवासींच्या सातत्याच्या निसर्ग सहवासाच्या निकतूषान पाहणे जास्त उचित आहे. त्यांच्या आजूबाजूच्या भागातील निसर्गावर निवाहासाठी अवलंबून असणाऱ्या प्राण्यांना आदिवासींनी स्वतः इतकेच महत्त्व दिले. वाघासारख्या प्राण्यांच्या निरीक्षणातून त्यांचे अनुकरण करण्याचा काळाच्या ओघात आदिवासींनी प्रयत्न केला. या त्यांच्या प्रयत्नातून प्राणीपूजेच्या प्रथा आदिवासींत निर्माण झाल्या. आदर्शाची प्रतिके नेहमीच जपुली जातात. यातूनच त्यांच्या सांकेतिक कलावस्तूची निर्मिती झाली. आज आदिवासी प्राणीपूजा अस्तित्वात आहे. परंतु त्यामागची संकेताची जाण मात्र पूर्णतः बाजूला पडली आहे. या कुलाचार प्रतिक्रामक पूजा पद्धतीतून अनेक आदिवासी वस्तू निर्माण झाल्या आहेत.

आपल्या पूर्वजांच्या शौर्यानुसार त्यांची पूजा आदिवासींमध्ये प्रचलित आहे. त्यांच्या शौर्यकथा आदिवासी त्यांच्या नृत्य-गायनातून गात असत. आदिवासी संस्कृतीत सगा-समारंभाना तोटा नाही. सर्व समारंभांत नृत्य-संगीताची लयलूट आदिवासी संस्कृतीत मुक्त आहे. प्रत्येक प्रसंगांशी संलग्न समारंभांनी आदिवासी कलानिर्मितीसाठी अनेक कल्पना दिल्या आहेत. भवाड्याच्या नृत्यासाठी, रोडाली, डिंडण नृत्यासाठी, डेन्मा डंडार नृत्यासाठी आदिवासी कलाकारांनी मुखवटे निर्माण केले. तर पूर्वजांच्या पूजेसाठीही त्यांनी शिल्पाकृती निर्मिल्या. आज त्यांतल्या मूळ कल्पना मागे पडल्या आहेत. परंतु त्या त्या पद्धती आचरताना आदिवासी दिसतात. परिणामतः या वस्तुनिर्मितीतील आदिवासीत्वच लोप पावले आहे आणि निव्वळ हव्यासापायी या वस्तू आदिवासी भागातून उपेक्षित झाल्या आहेत. आदिवासी शौर्याच्या कथा मागे

पडल्या. काळाच्या ओघात विस्मृतीच्या कराल दाढांनी त्यांचा घास घेतला आहे. आणि त्यांच्या जागी शेजाऱ्यांच्या धार्मिक महाकाव्यातील चमत्कृती जन्मकथा आल्या आहेत.

आदिवासींच्या प्रसाधनामध्ये गोंदवून घेण्याने आदिवासी कला प्रकारात एका प्रमुख प्रकाराची भर घातली आहे. आदिवासी गोंदणांमध्ये नक्षीला अतिशय महत्त्व असून त्यांनी त्यांच्या पद्धती निर्माण केल्या आहेत.

“कला” हा आदिवासींचा विषय नाही. त्यांना सौंदर्यदृष्टी जरूर आहे. परंतु अगोदर उल्लेख केल्यानुसार निव्वळ कला अगर हस्तकलांना त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक, पारंपारिक रूढ कल्पनांत वावच नाही. त्यांच्या जीवनाच्या झगड्यात कलानिर्मितीच्या वस्तुनिर्मिती व्यवसायाला जागा नाही. आदिवासी वस्तू उत्पादन त्यांच्या गरजांवर अवलंबून आहे. आजही अशा कलागुणांनी मंतरलेल्या वस्तूची निर्मिती करणारे गुणी कलाकार बोटावर मोजण्याइतकेच आहेत. तरीही ते धंदेवाईक कलाकार नाहीत. आदिवासी कलाकारांच्या उपेक्षेला इतर समाजाची उपेक्षाही कारणीभूत आहे. पुढारलेल्या समाजातील स्वार्थी लोकांना आदिवासींच्या शोषणात आनंद होतो. त्यांना जास्तीत जास्त लुबाडून त्यांच्या दारिद्र्यात भर घालण्याचेच पुण्यकर्म त्यांच्या जवळ गेलेल्या सर्वांनी केले. त्यांच्यातल्या कलागुणांची ओळख झाली तरी त्यांना प्रोत्साहन देण्यापेक्षा त्यांच्यातल्या मजुरातच आम्हाला जास्त आनंद होतो. नाहीतर त्यांच्या गरजांसाठी वस्तू निर्माण करताना सुद्धा ज्या आदिवासी कलाकारांनी निसर्गाच्या सौंदर्य खुणांचा स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने पुरेपुर उपयोग करून घेतला आहे त्यांची कला मागे न पडती. आफ्रिकेतल्या आदिवासी कलांना इतरांच्या प्रोत्साहनाने जागतिक मान्यता मिळाली. आदिवासी कलाकारांचा मात केवळ “मजूर” म्हणूनच जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्यात आला. आदिवासींना तर आपण कलेच्या प्रांगणांतले एक होतंकरू उमेदवार आहोत याचीच जाणीव नाही आणि त्यांची जीवन पद्धती जगण्याच्या धडपडीपेक्षा इतर बाबींकडे त्याला फिरकू देतच नव्हती. तो आपली कला जगासमोर स्वतः ठेवूच शकत नव्हता.

आदिवासी कला हेतुसाध्य कला आहे. तिला वेगळे स्थान नाही. कला उर्मीसाठी आदिवासी संस्कृतीत वस्तुनिर्मितीला वाव नाही. तरी सुद्धा वस्तुनिर्मितीतून निर्माण होणाऱ्या कलेद्वारे कलागुणांच्या दर्शनाची

इच्छा दिसून येते. आदिवासी धर्माने त्यांना अनेक संधी दिल्या आहेत. आदिवासी कला ही निव्वळ सौंदर्य सौष्ट्यास वाहिलेली नाही, ती नेहमीच उपयुक्त कला आहे. वस्तूचा उपयोग ही महत्त्वाची बाब आहे. तरी सुद्धा निर्मिती वस्तूंच्या कलागुणांचा आनंद आदिवासी घेतात. त्या वस्तूंच्या सौंदर्य सौष्ट्यांनी त्यांच्या मानसिक, आधिभौतिक जीवनातील पोकळी भरून येण्यास मदत झाली. त्यांच्या जीवनाची अविभाज्य अंगच त्यांची कला आहे. आदिवासी कलांनी आदिवासी सामाजिक एकता वाढविण्यास मदत केली आहे. आदिवासी जीवनातील शक्ती, मौज आणि विपुलता दृश्य स्वरूपात दाखविण्याचे आदिवासी कला हे माध्यम आहे. थोडक्यात आदिवासी कलांचा आदिवासी जीवनाशी फार जवळचा संबंध आहे.

आदिवासी कलांचा अभ्यास, समिधा आणि रसग्रहण करण्यापूर्वी आदिवासींची, त्यांच्या जीवनाची, संस्कृतीची, त्यांचे तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र या साऱ्यांची जास्तीत जास्त जाणीव असणे महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या परिस्थितीची, वातावरणाची भाहिती नसल्याने त्यांच्याकडे आपण सहानुभूतीपूर्वक पाहू शकणार नाही. त्यांच्या कलांचा स्वाद त्यांच्या परिस्थितीच्या ज्ञानावर जास्त चांगला घेता येईल. आदिवासी कलाकाराने परिश्रमाने कोरलेला लांकडी लग्नमंडा, घोटूलाच्या वातावरणातून उचलून आणला आणि संग्रहालयाच्या तुकतुकीत पॉलीश केलेल्या काचेच्या कपाटात ठेवला तर त्याच्या वातावरण आणि सहवस्तूंच्या निर्मितीखेरीज त्याला काहीच अर्थ राहणार नाही.

स्वराज्यात आता कल्याणकारी राज्यपद्धती स्वीकारण्यात आली आहे. आदिवासी कल्याण हा घटनात्मक राज्य व केंद्र शासनांचा सामायिक विषय झाला आहे. आदिवासी उपयोजनेनंतर आता आदिवासी विकासाचा प्रश्न जास्त वेळ थांबणार नाही. आदिवासी जीवनाचा कायापालट होत असताना आदिवासी कलांना जास्तीत जास्त उत्तेजन मिळावयास हवे. त्यासाठी शासकीय उपयोजनेने भरीव प्रयत्न करावयास हवा आहे. नाहीतर आदिवासी कला पुढारलेल्या तत्सदृश्य अष्ट कलांसाठी आपल्या पारंपारिक मूलभूत कलागुणांना भवाड्याच्या मुखवट्यासारखे, तांदळाच्या पीठाऐवजी कृत्रिम रंग वापरून किंवा दंडारची जागा तमाशाला देऊन नष्ट होऊन जातील. आदिवासी मौखिक वाडमय जसे आज संपूर्ण नाश झाले तसेच इतर कलांच्या वावतीत होण्यास आता वेळ लागणार नाही.

आदिवासी जीवनात झपाट्याने बदल होतो आहे. कल्याणकारी राज्य पद्धतीने योजनाबद्ध विकासाद्वारे आदिवासी क्षेत्रांचा कायापालट होतो आहे. डॉ. वेरियर एल्वीन यांनी नागा आदिवासींच्या कलांचे समीक्षण करताना एकूण भारतीय आदिवासी कलासंबंधाने फार मामिक विवेचन केले आहे. भारतात आसाम खेरीज इतरत्र आदिवासी कला शिल्लक नाही असे डॉ. एल्वीन यांचे मत आहे.

डॉ. एल्वीन यांचे मत काही अंशी बरोबर आहे. आदिवासी कलांचा काय एकूण भारतीय ग्रामीण कला त्यांच्या भवितव्यावर सोडून देण्यात आल्या. त्यांच्या निर्मितीतले पारंपारिकत्व कलाकारांना अनेक कारणांस्तव सोडता आले नाही. त्यामुळे धंदेवाईक स्पर्धात त्यांचा टिकाव लागू शकला नाही. आदिवासी कला तर ग्रामीण भागाच्याही आत दुर्गम भागात होती. त्या काळाच्या इंग्लिश राज्यकर्त्यांच्या व्यापारी वृत्तीत स्थानिक कोणत्याही कलाकारासंबंधी प्रेम अगर ओलावा असण्याची गरज नव्हती. साम्राज्यातून जास्तीत जास्त शोषण करून मायभूमीला समर्थ करण्याकडे त्यांचे सारे लक्ष होते. यंत्र युगाच्या उदयानंतर त्या प्रक्रियेने अति वेगाने या स्थानिक पारंपारिक कलांचा विध्वंस केला. नेमकी तशीच अवस्था स्थानिक स्वार्थी लोकांनी आदिवासी कलांची केली. सर्वच भारतीय कलांचा न्हास त्यांची उपेक्षा झाल्याने झाला. राजश्रयामुळे धवल किर्तीला पोहोचलेल्या भारतीय कला भारतातून नामशेष झाल्या आहेत. कला जीवंत रहावी यासाठी कलाकार जगावे लागतात. राजश्रयामुळे कलाकारांना प्रोत्साहन मिळाले होते. पण राजश्रय गेल्यानंतर कलाकारांची दारुण उपेक्षा झाली. जगण्यासाठी त्यांना कलागुणांना मूठमाती द्यावी लागली. शिल्पांचेच उदाहरण घेतल्यास आपणांस स्पष्ट दिसून येईल की, काही शतकांपासून ही कला कुचंबून गेली आहे व आज आपणांस केवळ प्राचीन नमुन्यांची जपणूक करावी लागते आहे.

भारतीय सामाजिक रचनेने कलांच्या न्हासाला हातभारच लावला. खालच्या वर्गातील कलाकारांच्या जगण्याबाबत समर्थ उदासीन राहिले. आदिवासींची कला तर पहाडातली. दुर्गम भागातून प्रथमतः ती लवकर बाहेरच आली नाही. आदिवासी भागात जे पोहोचले त्यांच्यापुढे आदिवासींच्या शोषणावर स्वतःच्या तुंबड्या भरण्याचा सोपा मार्ग दिसत असताना कलागुणांच्या रसग्रहणास, समीक्षणास त्यांना वेळच नव्हता. त्यांच्या कलांना उत्तेजन देण्याचा प्रश्न तर

फारच गुंतागुंतीचा आहे. चांगल्या आदिवासी कलाकृतींची जपणूक व नोंदणी करण्याचे प्रयत्न आजवर झाल्याचे दिसत नाही. मग एखाद्याला आदिवासी क्षेत्रात सौंदर्य सौष्ठव्यांनी परिपूर्ण असा सुबक कलाकुसरीचा सुंदर नमुना न आढळल्यास डॉ. एल्वीन यांच्यासारखे मत बनल्यास नवल नाही. त्यातून आता आदिवासी माणूसच बदलला आहे.

ग्रामीण कला आणि आदिवासी कला यांत फार मोठा फरक आहे. दोन्ही पारंपारिक आहेत, हे खरे. पण आदिवासींची कला ही गरजेवर आधारलेली उपभोग्य कला आहे. तिला राजाश्रयाची अगर उत्तेजनाची वास्तविक पाहता गरज नव्हती. आदिवासी कला संपविली स्पष्टे आणि आदिवासींच्या शोषणाने. सुंदर बांबूकाम करणाऱ्या आदिवासींच्या कलाकौशल्यापेक्षा त्यातील स्वस्त मजुरीत इतरांना आनंद होतो. ते काही झाले तरी "उपभोग्यता" हा त्यांच्या कलेचा आत्मा आहे. त्यांच्या वस्तू साचेबंद नाहीत. गरजेनुसार वस्तू तयार करण्याच्या त्यांच्या पद्धतीमुळे आजही आदिवासी कला आदिवासी क्षेत्रात थोड्याफार बदललेल्या प्रकारांत अस्तित्वात आहे. काही आदिवासींच्या हातांत कला आहे. त्यांना सौंदर्यदृष्टी आहे. त्यांची निरीक्षण शक्ती जागृत आहे. आदिवासी भागांत आजही तोच कच्चा माल भरपूर उपलब्ध होतो. तशीच दुर्गमता या भागांची अजूनही आहे. त्यांच्या अडचणी त्याच आहेत. दारिद्र्य, अज्ञान यांचा पगडा या भागातून गेलला नाही. त्यांना त्याच आर्थिक संकटांना तोंड द्यावे लागते आहे आणि मुख्य म्हणजे आजही त्यांना तशाच गरजा आहेत. फरक आहे तो फक्त त्यांची गरज पर्यायी साधनाने भागते आहे. त्यामुळे आदिवासींकडून कलावस्तूची निर्मिती हवी असल्यास बाजारी दृष्टीकोन ठेवून चालणार नाही. आज त्यांना गरज आहे प्रोत्साहनाची, उत्तेजनाची. गंजाड गावच्या श्री. म्हसे यांचे उदाहरण फार बोलके आहे. तांदळा-पिठाऐवजी पांढरा जलरंग आणि कुडाच्या भितीऐवजी खाकी कागद त्यांना देऊन त्यांच्या पारंपारिक "चौकांना" संपूर्ण कलाविश्वात मानाचे स्थान मिळवून देणाऱ्या त्यांच्या इतर समाजातील मित्रांची, चाहत्यांची व हितचिंतकांची आदिवासी कलाकारांना आज फार गरज आहे.

आदिवासी कला महोत्सव योजना

भूतदयेने प्रेरित होऊन श्री. म्हसे यांच्यासारख्या कलाकारांच्या कलागुणांची ओळख करून घेऊन त्यांना योजनाबद्ध वाव देण्याचे प्रयत्न

सर्वत्र होतील असे नाही. किंबहुना तेच एकमेव उदाहरण आहे. नागरी आर्ट गॅलऱ्यांमधून मात्र आदिवासी कला प्रदर्शनाच्या नावावर आदिवासी कलांची भ्रष्ट तोडमोड पहावयास मिळू लागली आहे. त्यांचे उद्देश काही असले तर "आदिवासी कला" हा विषय नागरी समाजापर्यंत येत आहे हे महत्त्वाचे आहे.

प्रशिक्षित कलाकारांनी आदिवासी कला सादर करण्यापेक्षा प्रत्यक्ष आदिवासी कलाकारांची उत्पादने जनतेसमोर आल्यास जास्त उचित होईल. आदिवासी कलावस्तूंची वाढ, प्रसाधने व अभूषणे, गवताच्या टोप्या व इतर सुशोभणे, शिंदीच्या पानांची खेळणी व सुशोभणे, लाकडी कोरीव काम, तंबाखूच्या डब्या, मातीच्या, धातूच्या व लाकडी देवदेवता, बांबूच्या विविध वस्तू इत्यादी वस्तूंच्या कलाकुसरीचा परिचय आदिवासी कला महोत्सवाद्वारा लोकांना करून देता येईल. या कला महोत्सवासाठी खास प्रयत्नांची गरज असून आदिवासी कलाकारांना वस्तूंच्या मूल्यांची हमी मिळावयास हवी. अशी हमी प्रकल्पाधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, ठिकठिकाणच्या आदिवासींना देऊ शकतील. आदिवासींना अशा वस्तू बनविण्यासाठी त्यांच्या इतर काळजीतून मुक्त ठेवणे आवश्यक असल्याने त्यांना त्यांच्या मगदूराप्रमाणे "खावटी" सारखे अनुत्पादक कर्ज देणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ अशी व्यवस्था करू शकेल.

आदिवासी कलाकार शोधून त्यांची नोंद करणे व प्रकल्पाधिकारी आणि महामंडळ यांच्याशी संपर्क साधून वस्तू उत्पादनाचे कार्य स्थानिक शासकीय आश्रमशाळा करू शकतील. आदिवासी विकास अधिकारी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील वस्तू एकत्रित करून पुढील वाहतूक करू शकतील.

आदिवासी कलाकारांच्या सल्ल्याने इतर खर्चासह प्राथमिक किंमत ठरवून वस्तूसोबत तशी नोंद असावी. राज्यात महत्त्वाच्या शहरी समयबद्ध स्वरूपाची अशी प्रदर्शने भरविणे मग कठीण रहाणार नाही. त्यासाठी प्रात्यक्षिकासाठी आदिवासी कारागिरांना निमंत्रित करणे न्युक्लिअस बजेट म्हणून शक्य आहे. प्राथमिक किंमत ही हमी किंमत समजण्यात यावी. प्रत्यक्ष प्रदर्शनापूर्वी कलाक्षेत्रातील प्रथितपक्ष कलाकारांकडून त्या कला वस्तूंची किंमत ठरविण्यात यावी. हमी किंमत अगोदर दिली असल्यास आणि/किंवा

[पुढील पानावर]

वृत्त विशेष

(१) शासकीय आश्रमशाळांचा अभ्यास करण्यासाठी समिती

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाने, शासकीय आश्रमशाळांच्या कारभारात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने व शासनास मार्गदर्शन करून यावर ठोस उपाय/सूचना करण्यासाठी, शासन निर्णय, क्रमांक विसप्र-१०८३/५५३२/का-१५, दिनांक ३० जून १९८३ अन्वये, श्री. शिवाजीराव मोघे, विधानसभा सदस्य यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली होती. या समितीने आश्रमशाळांना भेटी देऊन, शासकीय अधिकारी/आदिवासी आमदार यांच्याशी चर्चा करून व गुजराथ राज्यातील आश्रमशाळांची पाहणी करून आपला अहवाल तयार केला. हा अहवाल, दिनांक ८ डिसेंबर १९८३ रोजी माननीय मुख्य मंत्र्यांना सादर करण्यात आला.

(२) आदिवासी विकास विशेषांक

महाराष्ट्र शासनाच्या माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालयाने "लोकराज्याचा", १६ डिसेंबर १९८३ चा अंक आदिवासी विकास विशेषांक म्हणून काढला आहे. या अंकात आदिवासी विकासाच्या निरनिराळ्या योजनांबाबत लेख आहेत.

(३) आदिवासी भारत

"आदिवासी भारत" (त्रैमासिक) चा पहिला अंक मराठी भाषेत, दिनांक १८ डिसेंबर १९८३ रोजी माननीय श्री. सुरूपसिंग नाईक, वन व आदिवासी विकास मंत्री यांच्या हस्ते नागपूरला प्रकाशित करण्यात आला. या अंकात "आदिवासी कसे झाले?" व "आदिवासी साहित्य व संस्कृतीचे भवितव्य"

हे लेख वाचनीय आहेत. या अंकासाठी मंत्री महोदयांनी रु. १५ हजारांचे आर्थिक सहाय्य जाहीर केले.

(४) आदिवासींना शासनाने दिलेल्या निरनिराळ्या सोई/सवलतींचा गरफायदा घेण्याच्या बिगर आदिवासींच्या प्रयत्नांना आळा घालण्याबाबत उपाययोजना समितीची नेमणूक

महाराष्ट्र शासनाच्या, आदिवासी विकास विभागाने, शासन निर्णय, क्रमांक सीबीसी-१०८२/४८५३५/१०५१/का-११, दिनांक १८ जून १९८३ अन्वये माननीय मंत्री, आदिवासी विकास यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली आहे. ही समिती—(१) महाराष्ट्र राज्यात बिगर आदिवासी लोक, आदिवासी म्हणून फायदा घेतात, (२) दिनांक २९ ऑक्टोबर १९८० च्या शासन निर्णयाची अंमलबजावणी बरोबर व्हावी व (३) सर्व आदिवासी कुटुंबांना ओळखपत्रे देण्यात यावीत या बाबींवर विचार करून शासनास मार्गदर्शन करण्यासाठी नेमलेली आहे. ही समिती वेळोवेळी बैठका घेऊन शासनास मार्गदर्शन करीत आहे.

(५) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

(अ) संशोधन व इतर अहवाल

(१) जव्हार, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा मूल्यमापनात्मक अहवाल.

(२) अति मागासलेल्या आदिवासींच्यासाठी असलेल्या योजनांचा मूल्यमापनात्मक अहवाल.

(३) महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासन अहवाल, १९८२-८३.

(ब) प्रशिक्षण

(१) शासकीय आश्रमशाळांतील मुख्याध्यापक, अधीक्षक, शिक्षक व बालवाडी शिक्षकांसाठी (१२) प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली व त्याचा लाभ (२२१) लाभार्थींना मिळाला.

(३) शासकीय वन प्रशिक्षण संस्था, शहापूर, चिखलदरा व पाल या संस्थांतील वन कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणात, सहभाग. याचा लाभ (४००) प्रशिक्षणार्थींना मिळाला.

(३) आदिवासी युवक नेतृत्व प्रशिक्षण शिविरे (८) आयोजित करण्यात आली व त्याचा लाभ (२४०) लाभार्थींनी घेतला.

(क) संग्रहालय

संग्रहालयातील दुसऱ्या दालनाचे काम पूर्ण झाले आहे व या दालनांत भोवाड्यात उपयोगी येत असलेले मुखवटे व आदिवासी कलाकारांची चित्रे लावण्यात आलेली आहेत.

(६) आंध्रप्रदेश विधानपरिषद सदस्यांची संस्थेस भेट

आंध्र प्रदेश विधानपरिषद सदस्यांनी संस्थेत चाललेल्या संशोधन, प्रशिक्षण, संग्रहालय, सांख्यिकी माहिती केंद्र इत्यादी कामाची माहिती करून घेतली. तसेच त्यांनी संस्थेतील अधिकाऱ्यांशी चर्चा केली व कामाबद्दल समाधान व्यक्त केले. □ □

[आदिवासी कला व विकास योजना

मागील पानावरून]

महामंडळाने कर्ज दिले असल्यास या किमतीतून वजा करून उरलेली रक्कम कलाकारांस देता येईल. किमती ठरविण्याचे काम कला संचालनालयही करेल. प्रदर्शनासाठी प्रत्येक प्रकारासाठी भरीव बक्षिसे जाहीर करावीत.

वस्तू आदिवासी विकास अधिकाऱ्याकडे जमा झाल्यापासून पुढील प्रदर्शनापर्यंतचे कार्य आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने करावे. बक्षिसाची योजना याच संस्थेने जाहीर करावी.

अर्थात ही सर्व प्रदर्शने आणि विक्री अशीच असतील. त्या वस्तू आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेला "कला दालन" सुरू करण्यासही उपयोगी होतील.

आदिवासींना शासनाने दिलेल्या निरनिराळ्या सोयी/सवलतींचा गैरफायदा घेण्याच्या विंगर आदिवासींच्या प्रयत्नांना आळा घालण्याबाबत उपाययोजना—समितीची नेमणूक.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय, क्रमांक सीबीसी. १०८३/४८५३५/(१०५१)/का-११,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२,
दिनांक १८ जून १९८३.

शासन निर्णय.—दिनांक २० ऑगस्ट १९८२ रोजी भरलेल्या जनजाती सल्लागार परिषदेच्या बैठकीमध्ये (१) महाराष्ट्र राज्यात विंगर आदिवासी लोक आदिवासी म्हणून फायदा घेतात याबाबत पडताळणी करण्यासाठी राज्य स्तरावर एका समितीची नियुक्ती करून तिचा अहवाल मागविण्यात यावा, (२) महाराष्ट्रातील सर्व आदिवासी कुटुंबांना ओळखपत्रे देण्यात यावीत आणि (३) दिनांक २९ ऑक्टोबर १९८० च्या शासन निर्णयाची अंमलबजावणी बरोबर व्हावी असे तीन विषय चर्चेसाठी होते. या तीनही विषयांवर चर्चा होऊन त्या चर्चेच्या संदर्भात ज्या सूचना करण्यात आल्या व जे विचार व्यक्त करण्यात आले त्यांचा सांगोपांग विचार करण्यासाठी व शासनाला मार्गदर्शन करण्यासाठी माननीय आदिवासी विकास मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमावी असे ठरले. त्याला अनुसरून शासन आता त्या करता खालील समिती नियुक्त करित आहे :—

(१) मंत्री आदिवासी विकास	.. अध्यक्ष.
(२) राज्यमंत्री, आदिवासी विकास	.. उपाध्यक्ष.
(३) श्री. शिवाजीराव मोघे, विधानसभा सदस्य	.. सभासद.
(४) श्री. बाबूराव मडावी, विधानसभा सदस्य	.. सभासद.
(५) श्री. मधुकर पिचड, विधानसभा सदस्य	.. सभासद.
(६) सचिव, आदिवासी विकास	.. सभासद.
(७) संचालक, आदिवासी कल्याण, नाशिक	.. सभासद.
(८) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.	.. सभासद-सचिव.

समितीचे कामकाज अर्थपूर्ण होण्याच्या दृष्टीने काही तज्ज्ञ समितीवर स्वीकृत करून घेण्याचे (को-ऑप्ट. करण्याचे) अधिकार समितीला राहतील.

२. शासनाने आदिवासींना दिलेल्या निरनिराळ्या सोयी/सवलतींचा गैरफायदा घेण्याची जी प्रवृत्ती विंगर आदिवासी समाज घटकांमध्ये दिसून येत आहे तिला आळा घालण्याच्या दृष्टीने वरील सूचना व इतर बाबी लक्षात घेऊन या बाबतीत कोणत्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्याबाबत सविस्तर अभ्यास करून ही समिती शासनाला उपाययोजनाबाबत तीन (३) महिन्यात जरूर त्या शिफारशी करील व तदनंतर शासनाला याबाबतीत वेळोवेळी मार्गदर्शन सल्ला देईल.

३. वरीलपैकी अशासकीय सभासद जे विधान मंडळाचे सदस्य आहेत ते शासन निर्णय, वित्त विभाग, क्रमांक टीआरआय. १४७०/१३१/१८, दिनांक २७ जानेवारी १९७१ मध्ये नमूद केलेल्या भत्ता-विषयक कायद्याप्रमाणे प्रवासभत्ता व दैनिक भत्ता मिळण्यास पात्र ठरतील. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, यांना समितीच्या अशासकीय सदस्यांच्या प्रवास भत्त्याच्या व दैनिक भत्त्याच्या विलावर प्रति स्वाक्षरी करून त्यांना पंसा देण्याचा अधिकार देण्यात येत आहे.

४. वरील बाबींचा खर्च लेखाशीर्ष "२८८, सामाजिक सुरक्षा व कल्याण-पाच-संशोधन व प्रशिक्षण-एम-पाच (१) (अ) जनजाती संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (२८८-१५९-७)", मागणी क्रमांक १६३ या खाली खर्ची घालावा व चालू आर्थिक वर्षाच्या मंजूर रकमेतून भागवावा.

५. वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक सीआर. ७०३/८२/एसईआर-५, दिनांक ९ जून १९८३ अन्वये त्या विभागाच्या सहमतीने हा शासन निर्णय काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही) मु. प. दामले,
अवर सचिव.

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेत सुधारणा करण्यासाठी शासनास मार्गदर्शन करण्यासाठी समितीची स्थापना करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय, क्रमांक विसप्रस्ताव. १०८३/५५३२/का-१५,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२,
दिनांक ३० जून १९८३.

शासन निर्णय.—आदिवासी, अतिदुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक उन्नतीसाठी क्षेत्रविकास योजनेतर्गत आश्रमशाळा सुरू करणे. ही योजना सन १९७२-७३ पासून राज्यात कार्यान्वित आहे. या योजनेतर्गत आतापर्यंत एकूण ३२३ शासकीय आश्रमशाळा (२५५ आदिवासी उप-योजना क्षेत्रात व ६८ आदिवासी उप-योजना क्षेत्राबाहेर) मंजूर करण्यात आल्या आहेत. यापैकी ८१ पोस्ट बेसिक (माध्यमिक) आश्रमशाळा आहेत. (६९ आदिवासी उप-योजना क्षेत्रात व १२ आदिवासी उप-योजना क्षेत्राबाहेर). या सर्व शाळांतून विद्यार्थ्यांना शिक्षण व्यतिरिक्त राहण्याची, झोपण्याची, खाण्यापिण्याची व्यवस्था, शैक्षणिक साहित्य, गणवेश, इत्यादी सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. यात मुला-मुलींच्या राहण्याची व्यवस्था वेगळी असते. या आश्रमशाळा अतिदुर्गम भागात असल्याने वरिष्ठ अधिकारी यांना वारंवार भेटी देऊ शकत नाही. त्यामुळे व इतर काही कारणांमुळे या आश्रमशाळांच्या कारभारात बऱ्याच त्रुट्या निर्माण होतात व काही ठिकाणी आश्रमशाळांतील कर्मचारीवर्ग यांचेकडून तेथील विद्यार्थी/विद्यार्थिनींशी अति प्रसंग घडल्याच्या घटना शासनाचे निदर्शनास आल्या. त्यामुळे या योजनेचा सर्व बाजूने विचार होणे शासनास आवश्यक वाटते. तरी त्या दृष्टीने व यात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने शासनास मार्गदर्शन करून यावर ठोस उपाय/सूचना करण्यासाठी शासन खालील समिती स्थापन करित आहे :—

- (१) श्री. शिवाजीराव शिवराम मोघे, .. अध्यक्ष.
विधानसभा सदस्य
- (२) श्री. कमलकिशोर कदम, विधानसभा सदस्य .. सदस्य.
- (३) श्री. मधुकर काशिनाथ पिचड, विधानसभा .. सदस्य.
सदस्य
- (४) श्री. राम कापसे, विधानसभा सदस्य .. सदस्य.
- (५) श्री. शंकर आबा गोवारी, विधानसभा सदस्य .. सदस्य.

- (६) श्रीमती प्रभावती झाडबुके, विधानपरिषद .. सदस्य.
सदस्य.
- (७) श्री. सुधाकर बकारामजी धुर्वे, .. सदस्य.
विधानसभा सदस्य.
- (८) श्री. दाजीबा पर्वत पाटील, विधान परिषद .. सदस्य.
सदस्य.
- (९) शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे .. सदस्य.
- (१०) संचालक, आदिवासी संशोधन व .. सदस्य.
प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- (११) संचालक, आदिवासी कल्याण, महाराष्ट्र .. सदस्य-सचिव
राज्य, नाशिक.

२. वरील पार्ष्वभूमीवर सदरहू समितीने शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा योजनेचा सखोल अभ्यास करून तिच्या कामकाजात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीकोनातून ठोस उपाय व शिफारशी सुचवाव्या व या शिफारशींचा अहवाल शासनास दोन महिन्यांत सादर करावा.

३. या समितीवर असणारे अशासकीय सदस्य, शासन निर्णय, वित्त विभाग, क्रमांक टीआरए-१४७०/१३१/१८, दिनांक २७ जानेवारी १९७१ मधील तरतुदीनुसार प्रवास भत्ता व दैनिक भत्ता मिळण्यास पात्र ठरतील. या देयकांवर प्रति स्वाक्षरी करण्यास संचालक, आदिवासी कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांना प्राधिकृत करण्यात येत आहे.

४. हा शासन निर्णय, वित्त विभागाच्या सहमतीने त्यांचा अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक सीआर-१२८८/८३/व्यय-११, दिनांक ३० जून १९८३ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही) शालिनी मडकईकर,
कार्यासन अधिकारी.

शुद्धिपत्रक

शासन शुद्धिपत्रक, क्रमांक विसप्र-प्रस्ताव. १०८३/५५३२/का-१५,
दिनांक १९ जुलै १९८३ नुसार करण्यात आलेला बदल.
क्रमांक-११. सदस्य सचिव च्या ऐवजी सदस्य असे वाचावे.
क्रमांक-१२. टाकून तेथे मुख्य संशोधन अधिकारी, आदिवासी

संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, सदस्य-सचिव असे वाचावे.

तसेच त्याखाली पुढील वाक्य वाचावे.

या समितीचे कार्यालय, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे राहिल.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

**Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001**

FORM IV

(See Rule 8)

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.

Nationality .. Indian.

Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE.

Associate Editor .. P. R. SIRSALKAR.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,
Signature of Publisher.

Dated 27th March 1983.